

ՔՐՈՒԹԻԿ

ՄԱՀ ԳԵՐ. ԳՐ. Վ. ԳՈՎՐԻԿԵԱՆԻ, Հ. ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ ՄԱՏԻԿԵԱՆՍ, ԵՐՈՒԱՆԴ ԼԱԼԱՅԵԱՆԻ,
ՄԱՐԿՈՍ ՆԱԲԱՆԵԱՆԻ. — ԽՈՐԵՆԱՑԻՈՅ ԵՒ ԵԼՇԵՒ ԱՌԵԼՇՈՒԱԾՆԵՐԸ ՈՒ
ՃՇՄԱՐՏՈՒԹԵԱՆ ԹՇՆԱՄԻՆԵՐԸ. — ԿԻԼԻԿԻՈՅ ԿԱԹՈՂԵԿՈՍՈՒԹԻՒՆԸ. — ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ
ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ ՄԸ ՀԱՅ ԱՐԴԻ ՄՏԱԿՈՐ ԿԵԱՆՔԻՆ ՎՐԱՅ.

Այս վերջին ամիսներուն մէջ կորսնցուցինք մէկ քանի արժէքաւոր հայ զէմքեր, — Գեր. Գրիգոր Վ. Գովրիկեանը, Հ. Աղեքոսանդր Մատիկեանը, Երուանդ Լալայեանը եւ Մարկոս Նախանեանը:

Գերապայծառ Գովրիկեան կը վախճանի ինսասնեմէկ տարեկան խոր ծերութեան մէջ, իր զործը ամբողջապէս լրացնելէ յետոյ: Իր խաղաղիկ շիշումի զեղեցիկ ու բեղմաւոր կեանքի մը բնական վախճանին յարգալից տրտութիւնը կը ներշնչէ մեղի: Ծնած Սամշույզար, զաւակ հունգարահայ հին զազութին, ան փոքր հասակէն մտած է Ալեննայի Մխիթարեանց վանքը. 1861ին քահանայ ձեռնադրուած, իր բարոյական ու մտաւոր յատկութիւններով ամրող Միաբանութեան սէրն ու համարումը զրաւելով՝ 1909ին միաձայնութեամբ ընտրուած է աբբահայր: Լրջամիտ ու վարչագէտ մարդ, աղնիւ ու ազգասէր Հայ, ան աբբահայրութեան շրջանէն առաջ, իբր տպարանապէտ, իբր Եղիսաբէթուլուսոյ Ժողովրդապէտ, վարժարաններու վարիչ, հելոն, մէծապէս օգտակար հանդիսացած է: Այդ շրջանի իր կարեւորագոյն գործն է հունգարերէն լեզուով Արմենիա ամսագիրը՝ զոր Պ. Բոնզովի հետ հիմնած եւ քսանըմէկ տարի՝ հայ եւ հունգարացի աշխատակիցներու գործակցութեամբ՝ հրատարակած է, նպատակ ունե-

նալով Հունգարիոյ օտարալեզու բայց դեռ հայ զդացումը չկորսնցուցած Հայերուն ինչպէս եւ Հունգարացոց ծանօթացնել Հայատանն ու իր հին ու նոր ազգային մշակոյթը: Իր սփոսած գաղափարներուն արդինքն եղաւ այն հայկական թանգարանը զոր Կեոլա հայաքաղաքին մէջ հիմնեցին իր հեռանալէն յիտոյ՝ ազգասէր Հունգարահայ անձնաւորութիւններ, հայասէր Հունգարացիներու աջակցութեամբ: Ան տուած է նաեւ Հանդէս Ամսօրեային նշանակելի աշխատակցութիւն մը, զանազան հմտալից յօդուածներով զոր կը ստորագրէր «Փիփաս», «Յովհ. Անեցի», «Թղթակից» կեղծանունով: Իր հայերէն լեզուով աշխատասիրութեանց ամենէն ստուարն ու շահեկանը՝ երկու հաստորներն են զոր նուիրած է հունգարահայ զազութի զարաւոր պատմութեան, այդ պատմութիւնը համբերատար աշխատամիտ՝ ճնանած է «զրատուններու եւ ղիւաններու փոշոտ ծրարները քակելու, ինչպէս կը զրէր շանդէս Ամսօրեայի խմբագրութիւնը, հնամեայ զաշնազիրներ, հրովարտակներ, ազատագրէր հրապարակ հանելու, լույս աշխարհ բերելու համար Տրանսիլվանիոյ հայ զաղթականներու կեանքը եւ ստացած առաւելութիւնները»:

Ան եղած է մանաւանդ կորովի ու ճարտար, հայրախնամ եւ իմաստուն վարիչ

Վիեննայի Մխիթարեան Հայ բազմերախտան, որուն նոյն իսկ իր վրկիչն ու վերականգնիչը կը պահանջնէ զայն շանդէս Ամսօրեայ, «Իւր ԶԶամեայ վարչութեան ժամանակ, զիտցաւ մեր Հայրն՝ քաջալերել, սըրտապնդել եւ ազգու խրատներով ի ծանծաղ հանել Մխարանութեան նաւակը՝ խորտակելով խորտակիչ խութերը: Շատ ու երկար տարիներ պիտի յիշատակուի Մխարանութեանս մէջ Գեր. Գովրիկեանի խոնհմ վարչութիւնն, որով աղմէկալից ու փոթորկալից ծովէ մը նաւահանդիստ վերծուց ա'յն նաւակը որ արգէն ծովամոյն կորուսնալ կը նկատուէր շատերէ...»: Որոշ չեմ զիտեր թէ ի՞նչ խութերու և ի՞նչ փոթորկիներու է որ կ'ակնարկուի վերեկ տողերուն մէջ, բայց պետ մը որ իր անհետացած բռպէին իրեններէն իր այսպիսի ազատարար վարիչ մը կը ներբռողուի, արժանի է մեր բովանդակ ժողովուրդէն ողբացուելու, որովհետեւ Տունը զոր ան վատանդներէ ազատեր է՝ Հայ մշակոյթի մեծագոյն Տուններէն մին է:

Հ. Աղեքսանդր Մատիկեանը Վիեննայի Մխարանութեան երիտասարդ ուժերու լաւագոյններէն էր, եւ անոր վազաժամ մահը (քառասունհինգ տարեկան հասակի մէջ) կոկծալի կորուստ մըն է հայ բանասիրութեան համար: Հ. Մատիկեան լրջօրէն պատրաստուած միտք մըն էր. վանքի կղերանոցին մէջ աստուածաբանական ուսումները լրացնելէ յետոյ, յաճախած էր նաև Վիեննայի Համալսարանը եւ ստացած էր ակադեմական Տոքթորի տիտղոսի: Հայերէնէ զատ, զիտէր լատիններէն ու հին յունարէն, գերմաններէն ու ֆրանսներէն: Հանդէսին մէջ հրատարակած է կարեւոր ուսումնասիրութիւններ, որոնց մէկ մասը հատորներով յետոյ ի լոյս տեսած են («Անանունը կամ կեղծ-Սերէս», «Արայ Գեղեցիկի» աւանդավէսի մասին համեմատական քննական ուսումնասիրութիւն մը, «Կրօնի ծագումը եւ զիցարանութիւն ըստ համեմատական կրօնագիտութեան»): 1912էն 1920 խմբագրապետութիւնն ստանձնեց շանդէսին, իր կեանքի վերջին տասը տարիններուն՝ վանքի կղերանոցին անօրէն կարգուեցաւ, երկիցս անուանուեցաւ խորհրդական անդամ վանքի վարչութեան: Մխարանութիւնը որոշած ըլլալով իր Արեւելքի զպրոցներու կարգին՝ Սու-

րիոյ մէջ զպրոց մը բանալ, ատոր հնարաւորութիւնը տեղույն վրայ ուսումնասիրելու համար Հ. Մատիկեանը զրկուեցաւ Պէյրութ. ամսուան մը միջոցին պատկանեալ իշխանութեան հետ բանակցելէ եւ ծրագրուած զպրոցին զետինը պատրաստելէ յետոյ երր կը զառնայ մայրավանք, ժանտատենդէ վարակուած անկողին կ'իշնայ, եւ թոքատապն ալ վրան բարդուելով անկարող կ'ըլլայ դիմադրել այդ երկու ծանր հիւանդութեանց:

Թէ Մխիթարեան երկու Մխարանութիւններն իրենց թէ զրական թէ կրթական գործով օպտակար եղած են մեր ազգին, ատիկա յայտնի է ամենուն, բայց սխալ մը չէ եղած արգեօք զրական, զիտական բացառիկ կարողութիւններ ցոյց տուած միխարաններ իրենց բուն կոչումէն հեռացնել եւ կրթական գործին կապել. Հ. Կարապետ Տէր Սահակեանի պէս մեծ ուժ մը կթէ իր այնքան շահեկան աշխատաւթիւններն ընդհատելով գացած չըլլար Տրապիզոնի վարժարանին տեսչութիւնը կատարելու, թուրք եղեռնին զոհ չեր ըլլար եւ մինչեւ այսօր մեր զրականութիւնն ու բանասիրութիւնը կը ճոխացնէր նորանոր գործերով. Հ. Մատիկեանին տեղ կթէ ուրիշ միխարան մը անուանէին կղերանոցի անօրէն կամ Պէյրութի զպրոցին համար բանակցող, Պէյրութ վաստկուած ժանտատենդէն այնպէս տարամերժօրէն չէր վախճանիր, եւ զես երկար ատեն մեր բանասիրութեան կարեւոր ծառայութիւններ կը մատուցանէր: Մեր զրականութիւնը եւ մեր բանասիրութիւնը — պատերազմի ատեն մեր ցեղին կրած ահաւոր կորուստներէն ի վեր մանաւանդ, քիչ ունին այժմ կարող մշակներ. երբ այդ մարգերուն մէջ ուշագրաւ նոր ուժեր կը յայտնուին, Վիեննայի կամ Վենետիկի (կամ Երուսաղէմի) վանքերուն ծոցը, այդ վանքերու վարչութիւնները զանոնք պահելու են իրենց բուն կոչման կապուած, եւ կրթական գործը յանձնելու են ուրիշ վանականներու, որ կրնան հմուտ, վարչագէտ, լաւ ուսուցիչ ըլլալ, առանց արտագրելու արտակարգ ձիրք ունենալու:

Երուանդ Լալայեան, որ սրտի կաթուածով յանկարծաման է եղեր Երեւանի մէջ, հայ ազգագրութեան ամենէն բազմավաստակ աշխատաւորն էր: Գործը զոր քառասուն տարիէ

ի վեր կատարած է այդ ա'յնքան կարեւոր մարզին մէջ, ահազին է: Ինչ որ Արովեան, Սրուանձտեանց եւալլք սկսած էին ընազդով, ինք' իբր պատրաստուած մասնագէտ՝ շարունակեց մէթուոիկ, երկարատեւ, զիտակից ու տքնաջան ճիզով մը: Իր կատարած գործին նուիրուած յատուկ յօդուած մը պիտի երեւայ Անահիտի յաջորդ թիւերէն մէկուն մէջ, բայց այս քրոնիկիս մէջ, տվալով այդ մէծ կորուտը, կ'ուզեմ գէթ լայն գծերով ցոյց տալ այդ թանկարժէք գործին նշանակութիւնը: Լալայեան, 1864ին ծնած Ալեքսանդրապոլ, Թիֆլիսի ներսիսեան դպրոցի մէջ միջնակարգ ուսումն աւարտելէ Ետքը, շարունակած է իր բարձրագոյն կրթութիւնը Ժընէվի Համալսարանի հասարակագիտական բաժնին մէջ եւ յետոյ Փարիզի Համալսարանին մարդարանական դասրնթացքին հետեւած է. Կովկաս դարձին, ինքինքը նուիրած է ազգազրական հետախուզութեանց ու նաև ուսուցչութեան. 1906էն յետոյ՝ իր բոլոր ժամանակն եւ ուժերը յատկացուցած է ազգագրական աշխատանքներու: 1896ին հիմնած է Ազգագրական Համլէսը (տարեկան երկու ստուար հատոր, պատկերագրով), զոր հրատարակած է մինչեւ 1917. Հանդէսին մէջ երեւցած ուսումնասիրութիւններէն ուժանք ի լոյս ընծայած է նաև հատորի ձեւով. այդ հանդէսին հաւաքածուն հայ ազգագրութեան անզին գանձարան մըն է: Զայն կազմելու համար ան պտըտած է կովկասեան Հայաստանի մէկ ծայրէն միւսը, — և 1909ին, Օսմ. Սահմանադրութեան հոչակումէն յետոյ, նաև Թիրքահայաստան՝ Վասպուրականի շրջանը, — եւ հաւաքած է անթիւնիթեր, որ առանց այդ անխոնջ՝ խուզարկուին պիտի կորչէին: 1905ին հիմնած է Թիֆլիսի մէջ Ազգագրական Ընկերութիւնը, եւ քիչ յետոյ անոր կից՝ Ազգագրական-Պատմական թանգարանը, որ բաղկացած էր պիտիս իր զտած, ի յայտ բերած իրերով:

1910էն յետոյ, ան՝ ազգագրական աշխատութիւնները շարունակելով հանդերձ, ձեռնարկեց նաև հնագիտական պեղումներու: 1921ին, Թիֆլիսէն Երեւան փոխադրուեցաւ ու Խորհ. Հայաստանի կառավարութեան շերժաջացութեամբ խրախուսաւած, աւելի մէծ եռանգով շարունակեց իր աշխատութիւնները: Երեւան փոխադրեց նաև իր հիմնած թանգարանը, որ, ինչպէս կը զրէ «Խորհ. Հայաստան»

թերթը, դարձաւ մէր ներկայ Պետական թանգարանի ազգագրական եւ հնագիտական բաժինների հիմքը, եւ զոր մինչեւ իր մահը Լալայեան՝ ամենօրեայ անզագրում դատանքով՝ ճոխացուց նորանոր իրերով: Արդէն իսկ ան պեղումներ կատարած էր նոր Բայազիտի եւ մասսամբ կամիածնի ու Դարալագեազի գաւառներուն մէջ. 1927ին եւ անկից ի վեր, Պ. Կասեանի աշխացութեամբ. Անդրկովկասեան Գիտական Միութեան տուած միջոցներով, ան պեղումներ կատարեց նաև Կոտայքի շրջանին մէջ. «Նա պեղել է, կը զրէ Խորհ. Հայաստան», մօտ 1090 զամբան: Նախապատմական շըջանին վերաբերեալ նրա պեղումները, թէ՝ քանակով եւ թէ՝ որակով, ականաւոր տեղ են գրաւում Անդրկովկասսում այդ ուղղութեամբ կատարուած աշխատանքներում: Յղկած քարի վերաբերեալ պեղումների ու յայտնաբերութիւնն Անդրկովկասսում պատկանում է Լալայեանին: Այդ պեղումների նկարագրութիւնների միայն փոքր մասն է տպագրուած, մէծ մասը տակաւին մնում է անտիպու:

Լալայեան մտատիպար մըն էր իր կեանքն ու բոլոր ուժերը հոգեւին Գիտութեան նուիրած անշահախնդիր՝ զաղափարապաշտ մըտաւոր գործիչի: 1909ին Թիֆլիս անձամբ ու մանչանցայ զինքը, եւ սակաւապէտ, պարզուկ, խելքը միտքը իր հանրօգուտ զործին տուած յամառ ու անխոնջ աշխատաւորի նկարագրին հետ, զոր սքանչացմամբ հաստատեցի իր մէջ, զտայ նաև իր մօտ՝ ազնիւ, սիրալիք, անձնուէր Ընկերակցի քնքուշ ու ջերմ բնաւորութիւն մը որմէ լաւագոյն յիշատակը պահած եմ. ինքն է, որ, զրեթէ միայնակ, ամէն յոզնութիւն յանձն առնելով, յանուն Ազգագրական Ընկերութեան՝ կազմակերպեց հաւաքումներ, որպէս զի կատարէի թիֆլիսի մէջ հայերէն եւ ֆրանսերէն քանի մը բանախօսութիւններ հայ բանաստեղծութեան մասին:

Այդ օրերուն է որ ան ի լոյս ընծայեց Կովկասեան Հայաստանի հին բազմաթիւ (եւ մէծ մասամբ անձանոթ մնացած) եկեղեցիներու եւ այլ շէնքերու ու անոնց քանդակագրդ մասերուն մէծագիր լուսանկարներու ալպոմը:

Անոր աշխատասիրութիւնը կը հասնէր ծայրայեղութեան: Անցեալ տարի, կը զրեն

Հայաստանի թերթերը, հիւանդ պառկած էր, եւ սակայն այդ օրերուն իր մտերիմերուն կ'ըսէր. «Եթէ առողջանամ, այնքան պէտք է աշխատիմ որ նորից հիւանդանամ»։ Եւ այդ հիւանդ վիճակին մէջ, նորէն օրական ութ ժամ կ'աշխատէր։

«Երբ հայեացք ենք նետում, կը զրէ «Խորհ. Հայաստան», նրա ամրող զործունէութեանը որ բռնում է 46 տարւայ մի ահագին շրջան, թուում է թէ այդ ամէնը մէկ մարդու անհասական ուժերից վեր է։ Յիշրաւի, Եր. Լալայեանը ծաւալէլ է մի այնպիսի էքսպանսիվ աշխատանք, զլուխ է բերել այնպիսի հակայ զործ, որի նմանը թէ՝ արտասահմանի եւ թէ՛ Ռուսաստանի գիտական-հետախուզական ասպարէզներում կատարել են յատուկ ընկերութիւններ, ինստիտուտներ, կազմակերպուած հաւաքական ուժերով, կոլլեկտիվ ջանքերով, խմբական էքսպետիցիաներով։

Այսօր, Եր. Լալայեանը մէկդ թողէլ է սոսկ իր անհասական ջանքերով, իր միանձնեայ զործունէութեամբ կատարած աշխատանքների մի ահագին ժառանգութիւն որ պատիւ կը բերէր ամէն մի դիտական կազմակերպութեանը կամ ինստիտուտի, եթէ այդ կատարուած լինէր վերջինիս նոյն իսկ հաւաքական ուժերով։ Այդ ժառանգութիւնը հում նիւթերի՝ այնպիսի հարուստ եւ թանկարժեք մի պաշար է, որ ուստիմասիրութիւնների լայն ասպարէզ է բաց անում մէր երկրի կուլտուրայի պատմութեամբ զբաղող մարքսիստական ուժերին՝ մարքսիստական պատմաբանութեան համար եւ շահեկան նիւթ է մատակարարում այդ ուղղութեամբ կատարելիք ամէն մի դիտական աշխատութեանը։

Այսպիսի մարդ մը անհնար է իսկապէս մեռած համարիլ։ Անոր զործը անչնջելի կոթող մըն է, որուն մէջ անոր անունն ու հոգին յաւիտեան կ'ապրին։

Մարկոս նաթանեան, որ Փարիզի Ռամկ. Ազատական Ակումբին մշակութային մէկ հաւաքոյթին մէջ ուղեղային արիւնախոնում ունենալով վախճանեցու, նորիւած մըն էր ինքն ալ՝ Լալայեանի պէս, եւ նորիւածի մը մահով իր կեանքն աւարտեց։

Գեղածիծաղ Վանի գեղանողի դաւակ, ան՝

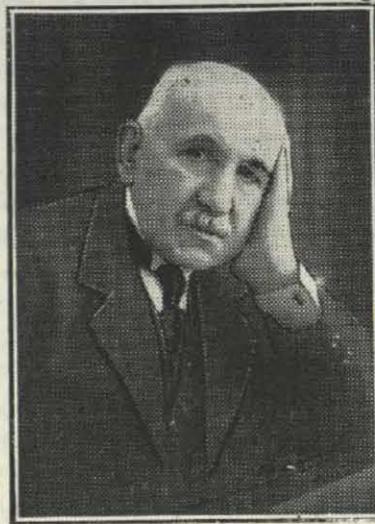
իր կրթութիւնն ստացած իր ծննդավայրին մէջ՝ երիտասարդ հասակէն նետուեցաւ ուսուցչական ասպարէզը, եւ մինչեւ մահը, քառասուն տարի ամրող է, իր ուժերն ու սիրութաշեցուց այդ նորիւական ասպարէզին մէջ զոր նկատեց ոչ իրը պաշտօն մը, այլ իրը առաքելութիւն մը։ Իր ընտրած ճիւղն էր պատմութիւնը, ընդհանուր պատմութիւնը եւ մասնաւորապէս Հայոց պատմութիւնը։ Քննական միտք մը, պատմութեան մուժ կամ շփոթէջներ անձնական խուզարկութիւններով լուսաւորող բանասէր մը չէր ինքը, այլ պատմական գէպքերու եւ գէմքերու խանդավառ, ոգեւորեալ ու համեղ աւանդիչ մը ու մէկնիչ մը, պատմութեան տուած օրինակներուն ու զասերուն վրայ յենլով քաջութեան, հաւատարմութեան, անձնուիրութեան, զաղափարապաշտութեան, եւ է՛ն առաջ՝ հայրենասիրութեան ջերմասիրու ու զորովալից ուսուցիչ մը, բարոյական առողջ սկզբունքներ տարածող, նկարագիրներ կազմող մաքտը ու ընտիր գաստիարակ մը։ Իր ծննդավայր Վանի մէջ իր այդ պատուական գերն սկսած, յետոյ զայն շարունակած էր իր Մշոյ Ս. Կարապետի վարժարանին տեսուչ, յետոյ ամբողջ թիրքահայաստանի մէկ ծայրէն միւսը զործած էր՝ իր Միացեալ Ընկերութեան զպրոցներուն ընդհանուր տեսուչ, յետոյ Պոլիս, ուր մէկէ աւելի վարժարաններու մէջ ուսուցիչ էր եղած, ու վերջապէս՝ մէծ աղէտներէն եաքը՝ Փարիզ, ուր հայ երիտասարդներու կազմակերպութեանց մէջ կ'երթար, մինչեւ իր վերջին օրերը, Հայոց պատմութեան դասեր տալու։ Անհամար հայ պատմանիներ, այդ քառասուն երկար տարիներու ընթացքին՝ այդ ազնիւ, անշահախնդիր, հոգելից ուսուցչին շաւնչին տակ, լաւ Հայ ու աղնիւ մարդ դառնալու ճամբան սորված են։

Ան նաեւ, ու մանաւանդ, ուղղամիտ, յըստակածես ու քաջասիրու հայ քաղաքացի մըն էր, որ իր որոշ տեսութիւնն ունէր ազգային զործերու զեկավարման մասին, եւ հակառակ իր հեղահամբոյր ու քնքուշ նկարագրին, զիտէր անշնէր ու անվեհներ կորովով պայքարիլ այն ուղղութեան համար զոր ընդգրկած էր, այն սկզբունքներուն համար որոնց յարած էր, ան առաջին անդամներէն եղած էր Ռամկավար կուսակցութեան, եւ Ռամկավար ու Ազատական կուսակցութեանց միացու-

մէն յետոյ՝ այդ միացեալ կուսակցութեան ամենէն զիտակից ու հաւատարիմ անդամներէն մին մեաց մինչեւ վերջը։ Իր նախասիրած այդ սկզբունքները ան քարոզեց ու պաշտպանեց Պոլսոյ Աղջային ժողովին մէջ իր երեսփոխան, և հայ մամուլին մէջ՝ իր հրապարակագիր։ Բազմաթիւ են յօդուածները զոր հրատարակած է տարիներէ ի վեր զանազան թերթերու մէջ, յաճախ պատմական նիւթերու վրայ, մերթ առօրեայ ազգային ու քաղաքական խնդիրներու մտախն, յօդուածներ յստակ ու սիրուն ոճով մը զրուած, համաշխարհային պատմութենէն զասեր քաղելով զանոնք պայծառօրէն մեկնաբանող, կամ մեր ազգային այժմէկական հարցերուն վրայ ողջամիտ գատողութեամբ մը և աղնի ոգուով մը հանրօգուատ խորհրդածութիւններ ներկայացնող։ Կ'արժէ որ այդ յօդուածներուն լաւգոյնները իր բարեկամներուն եւ ընկերներուն խնամքով օր մը հատորի մը մէջ ամփոփուին։

Իր ծաղկահասակ որպւոյն վաղաժամ մահը խորտակած էր զինքը, յառաջացեալ տարիքն ալ մաշեցուցած էր իր կաղմը, բայց այդ ուժաքամ մարմնոյն մէջ, հողին պահած էր իր երիտասարդական կորովն ու աւինը, ու միաքը՝ իր ընդնաւսրութիւնն ու պայծառութիւնը, կը զրէր, կը գասախօսէր, ամէն շահեկան հաւաքոյթի կ'ուղէր մասնակցիլ, կը յամառէր իր ազգասէր Հայու և համոզուած կուսակցականի պարտականութիւնները կատարել մինչեւ վերջը, հակառակ իր գորովագին ամուսնոյն ու աղջկան ազաշանքներուն որ խնայէր իր ուժերը, գիշերները մասնաւանդ չյողնեցնէր ինքզինքը՝ Փարիզի հեռաւոր մէկ անկիւնը գտնուող իր բնակարանէն երթալով մինչեւ հաւաքոյթներու սրանները։ Իր մահուան նախընթաց իրիկունը եւ նախորդ իրիկունը զացած էր գասախօսել հայ պատանիներու և հայ սքառութերու խմբակցութեանց, իսկ վերջին իրիկունը՝ եկած էր ներկայ ըլլալ հաւաքոյթի մը ուր ես ինքս հրաւիրուած էի բանախօսել՝ «Մեր ազգի պատմութիւնը եւ աւանդամուները» նիւթին վրայ։ Բանախօսութեան աւարտումէն յետոյ, առաջին խօսք առնողը ինք եղաւ, երեք կէտի վրայ կ'ուղէր իր կարծիքը յայտնել, հանգարտ ու յստակ ձեւով մը յայտնեց իր զաղափարը երկու կէտերուն վրայ որ եղիշէի է,

գարը փոխադրուելուն եւ անոր երգած վարդանին ոչ թէ մեծը, «կարմիր»ը, այլ 572ի Վարդանն ըլլալու Ակինեանական վարկածին կը վերաբերէին (ինք այդ վարկածը անընդունելի կը զանէր). Երբորդ կէտին երբ հասաւ, որ Փարապեցոյ գրքին Ս. Սահակի տէսիլին Ժ. կարապետ Տէր Սահակեանի տահնով Հ.

ՄԱՐԴԿԱՅԱ ԴԱՅԱՐԱՆԻ ԱՆ

յայտնած վարկածին հետ կապ ունէր, խօսքին թելը կորսնցուց, բառերը զանելու համար սկսաւ յայտնի ճիգ մը ցոյց տալ, զվացինք որ անհանգիստ էր, բայց կարծեցինք որ մտքի յոդնութիւն մըն էր ունեցածը, եւ երբ նստաւ, մենէ ոչ ոք մտքէն անցուց որ կաթուածին առաջին նշաններն էին արդէն որ իր վրայ կ'երեւային։ Ունկնդիրներով լեփ - լեցուն փոքր սրահին տաք ու ծխախոտի մուխով լի ծանր մթնոլորտը արինախոնամ յառաջ ընթած էր իր ուղեղին մէջ։ Քիչ յետոյ, մինչ ունկնդիրներու համախոն կամ հակախոն դիտողութեանց պատասխան կուտայի, յանկարծ տեսանք որ մեր բարեկամին զլուխը հակեցաւ տախն վրայ, մեր ընկերները զրկեցին տարին զինքը սրահէն գուրս, պատուհան մը բացին, որպէս զի զրսի զով օգը սթափեցնէր զինքը. բայց ան ուշաթափութենէն չարթը ընցաւ, տարին հիւանդանոց մը, ուր բժիշկը հաստատեց անոր ուղեղային արինախոնում ունեցած ըլլալը եւ անյոյս վիճակի մը մէջ

գոնուիլը. նոյն զիշերն իսկ ան իր հոգին կ'աւանդէր:

Մեռաւ ինչպէս զինուոր մը կը մեռնի՝ պատնէշին վրայ, իր սիրած զաղափարները արտայայտելու համար իր ուժերուն վերջին միացորդը վատնելով, եւ իր զերը կատարելու միջոցին՝ խաղաղիկ ու անշշուկ կեանքէն մահ անցնելով:

Փարիզէն Պոլսոյ Ազգաբարին զրկուած անսատագիր թղթակցութիւնը որ այդ մահը կը նկարագրէր աներեւակայելիօրէն ստայօդ ձեւով մը, ամենէն զզուելի արարքներէն մին է որ զիտեմ: «Ճշմարտութեան թշնամի» մը այդ սրտաշարժ ու մաքուր մահն իսկ ուզած էր խեղաթիւրել, շահազործելու համար զայն պատմագրութեան եւ պատմական քննութեան մասին իրմէ տարրեր ըմբռնում ունեցող պաշտօնակցի մը դէմ: Որպէս թէ յուզուեր է նաթանեան լսելով որ Եղիշէն կ'անարգեն (!). և թէ հաւաքոյթին բանախօսը զայն ընդմիջեր, անոր զիտողութեանց պատասխաներ է այնպիսի կրքոտ կերպով, որ ան վիրաւորուեր է եւ աւելի եւս խոր յուզուեր, ու այդ յուզմանքն է եղեր կաթուածի պատճառ... Ներելի իսկ պիտի չըլլար հերքել վաթսուն հոգիի աշքին առջեւ անցած տխուր իրսղութեան մը այս աստիճան այլանդակ խեղաթիւրում մը. պիտի զիտել տամ միայն որ մարդ այլ եւս բնաւ զարմանալի չի կրնար գտնել որ այդպիսի զրոյներ ընդդիմանան մէր անցեալի պատմութեան վիպահառն էջերուն մէջ ճշմարտութիւնը որոշապէս երեւան հանել ճպողներուն, երբ իրենց օրով պատահած դէպքերն իսկ ճշմարտութեան դէմ հայնոյող անձոննի յերիւրանքներով ներկայացնելը բնական բան մը կը համարին:

«Ճշմարտութեան թշնամիներու» մասին Անսահիլսի այս թիւին մէջ լոյս կը տեսնէ սքանչելի յօդուած մը մէր բազմահմուտ աշխատակց Գառնիկ Յնտովեանէն, որ քննական առողջ ու ազատ ողիին ամենէն կարող եւ ամենէն արգիւնաւոր ներկայացուցիչներէն մին է մէր մէջ:

Այս ամրող վլվուկը որ երեւան եկաւ մէր մամուլին մէկ որոշ մասին մէջ (ընդհանրապէս սուտ անուններու տակ ծածկուած

պարոններու կողմէ) ապիկար է անշուշտ ո և է չափով կասեցնելու մէր պատմութեան ու մէր հին պատմագիրներուն արգիական անաշառ, լուրջ, ճշմարտախոյզ ուսումնասիրութեան շարժումը, զոր մէր մէջ սկզբնաւորեցին Գաթըրնեան եւ Գարագաշեան եւ զոր շարունակած, ընդլայնած, զարդացուցած են ամբողջ հոյլ մը հմուտ զրազներ որ հայ բանասիրութեան պարձանքն են. բայց իսկապէս ապշեցնող եւ ախրեցնող երեւոյթ է, որ քուներորդ զարու երկրորդ քառորդին սկիզբը, գտնուին ինքիսնքնին «մտաւորական» համարող չայեր որ Խորենացոյն կամ Եղիշէին ե, զարու հեղինակ չըլլալը փաստող բանասէրներուն արարքը «սրբապղծութիւն», «ազգադադաւ ոսիր» հոչակելու ելլեն: Լափոնիայէն կամ Քամչաթքայէն (լաւ չեմ յիշեր) յանկարծ մէջտեղ ելած անձանօթ շոշորդ մը Պոլսոյ Ազգաբարին մէջ կ'աղաղակէր թէ «Խորենացին ու Եղիշէին անունն իսկ արտասանելու համար պէտք է եղեր ծունկի գալ» եւ անոնց ամէն մէկ բառը իբր ամէն քննութենէ վեր. ճշմարտութիւն փակ աչքով ընդունիլ. ուրիշ ցաւազար մը (կեղծանունով բնականաբար) Փարիզի Յառաջին մէջ չէր քաշուեր յայտարարել որ եթէ Խորենացին ու Եղիշէին ե. զարէն տեղափոխնեսք այս կամ այն դարը, այն ատեն պիտի կասկածի տակ զրուի մէր ամրող հին ու նոր հեղինակներուն ապրած թուականը (!!!) եւ կը թուէր քառասունի չափ անուն (Նարեկացիէն ու Շնորհալիէն մինչեւ Բաֆֆի եւ Վարուժան): Ուրիշ մը (միշտ զիմակաւոր) Մարսէլի Հայ Սիրախն մէջ սարսափով կը ճշար որ Եղիշէին մարդարանի ժամանակակից եւ ականատես պատմիչ ըլլալուն աւանդութիւնը եթէ քանդուի, լինցած է հայ ազգը, որովհետեւ ատով մէր աղգին զրյութեան հիմերն իսկ կը խախտին...

Կ'ըմրունեմ զիրքը զոր կը բռնեն չ. Սահակ Տէր Մովսէսեանի եւ Մարկոս Նաթանեանի պէս խանզավառ հոգիներ, որոնք, այդպիսի մէծատազանդ հին հեղինակներու աւանդական կենսագրութեան զուրգուրանքով կապուած, կը դժուարանան զատուիլ այդ սիրելի աւանդութենէն, անոնք չեն հայնոյեր ճշմարտախոյզ մտքերուն, հանգարտ ու բարեկիրթ լեզուով մը կը յամարին կառչած մնալ աւանդութեան, կը ջանան փաստեր

փնտուել իրենց զիրքը բացատրելու համար: Բայց չեմ ըմբռներ որ հայ զրականութեան ու բանասիրութեան ու եւ է լուրջ ծառայութիւն չմատուցանող տպէտներ կամ իմաստակներ ելլեն քամանիրել ու նախատել չ: Ակինեանի պէս գիտուններ՝ ճշմարտութիւնը փնտուելու նուիրուած իրենց բեղմնաւոր տրքնութեանց համար, ինչպէս չեմ ըմբռներ նաև անշուշտ որ իսորենացւոյ եւ եղիշէի պէս մհամադաղանդ ու բազմերախտ հեղինակներու ապրած թուականը ճշդել եւ գործին մէջ ճիշգն ու սխալը ջոկել աշխատողները զանոնք իրը հասարակ խարերաներ անարգնն (ո՞չ Գարագաշեան, ո՞չ Ակինեան, ո՞չ մնարգւեան, ո՞չ Սերնց այդպիսի բան ըրած են իրբեք):

Մեր անցեալի ճշգրիտ պատմութիւնը գեռ հազիւ ուրուազնուած է՝ ճշմարտութեան սէր եւ զիտական ոգի ունեցող քանի մը բանասէրներու ջանքերով. ան դեռ հեռու է լիակատար կերպով գրուած ըլլալէ: Մեր հին մատենագրութեան մէջ կան խումբ «առեղծուածներ», որ անթիւ չեն, եւ որոնք ո եւ է վաւանգ չեն ներկայացներ համաճարակի ձեւ առնելու (Ազաթանգեղոս. Փաւատոս, Խորենացի, Եղիշէ, Դաւիթ Անյաղթ, Եւլն.): Այդ առեղծուածներուն լուծման աշխատիլը ոչ թէ յանցանք է, այլ ամենազօվելի ծառայութիւն մատուցուած հայկական զիտալիք ժեռուածներ հայ ազգին, որովհետեւ ազգի մը գոյութեան հիմերը ճշմարտութեան զիտակցութեամբ է որ կը զօրանան, եւ ոչ թէ սխալին, առասպելականին, երեւակայականին կառչելով: Վարդանանց շրջանի գեղեցիկ շարժումը, խղճի ազատութեան համար մղուած հայ պայքարին վեհութիւնը, ո եւ է չափով չեն տժկանիր՝ եթէ ապացուցուի որ Եղիշէ ականատես չէ եղեր եւ ետքէն զրեր է իր զիւցազներգութիւնը. այդ շրջանը ունի իր ճշգրիտ պատմազիրը, Փարպեցին, որ վահան Մամիկոնեանի իրապէս ժամանակակից ու մտերիմ, զրած է թէ վահանի հոյակապ կեանքին պատմութիւնը եւ թէ անոր մեծանուն հօրեղբօր Վարդանի եւ իր շրջանին պատմութիւնը, ամենաստոյդ աղըիւրէն քաղելով իր տեղեկութիւնները: Անհնար է որ Փարպեցիի պէս պարկեշտ, լուրջ պատմազիր մը, որ իրմէ առաջ եղած հայ պատմազիր կը յիշատակէ իր գործին սկզբանի Ակինեաններուն, անոնց բերած լուծումը վայելչօրէն ու լրջօրէն քննադատելով հանգերձ: Եղիշէի ու Խորենացոյ արժեքը, — առաջինը իբր մեծ բանաստեղծ քրիստոնէական իտէալին համար մղուած պայքարի (եւ ոչ թէ հայրենասիրութեան երգիչ, ինչպէս սխալմամբ կարծողներ կան, հայրենիքի զաղափարը, բառն իսկ չկայ իր զրբին մէջ), երկրորդը՝ իրը զիտակից ու

յիշատակէր նաեւ Եղիշէն, եթէ Եղիշէ իրմէ առաջ զրած ըլլար Վարդանի պատմութիւնը: Բարգէն հաղիսկոպոս Կիւլեսերեան իր Եղիշէի նուիրած մազիստրական հատորին մէջ, որ կոմողներէն մին է հայ բանասիրութեան, պայծառորէն ապացուցած է՝ բազմապատիկ փաստերով՝ որ Եղիշէն Փարպեցին յետոյ զրած է իր կիրածի ու անկից իր տեղեկութիւնները քաղելով Վարդանաց վկայարանական զիւցազներգութիւնն է որ հիւսած է: Եթէ Խորենացի Ե, զարուն զրած ըլլար հայ ցեղի ծագումէն մինչեւ Ե, զար եկող իր Հայոց Պատմութիւնը, ինչպէս բացարել որ ո՞չ Ազաթանգեղոս, ո՞չ Փաւատոս, ո՞չ Փարպեցի, ո՞չ Սերէոս և ո՞չ ալ անոնց յաջորդող պատմազիրներն ու ժամանակագիրները մինչեւ Ժ: զար՝ անոր անունն իսկ չեն յիշատակէր: Եղիշէի լեզուն աւելի մաքուր է, աւելի մօտիկ Եղնկեան հայերէնին, բայց չէ զարձեալ զուտ մեսրոպեան ոսկի բարբառը: Իրենց գործին մէջ գտնուած այն հատուածներն ուր իրենք իսկ կը յայտնեն թէ Ե, զարուն ապրած են, ապացոյց չեն ատոր, զրական հնարք մըն էր ատիկա հին ժամանակները: Եւ կամ՝ այդ հատուածները կրնան ետքէն աւելցուած ըլլալ: Հ, Ակինեանի առաջարկած լուծումները (Խորենացի եւ Դեւոնց պատմիչ նոյնացած, Եղիշէ ի, զարուն Սինա լերան վանքի մը մէջ իր զիւցազնաքերթուածը զրած) վիճելի են անշուշտ, եւ Ազաթանգեղոս համար: Խորենացի շատ մեծ զրակէտ մըն է Դեւոնքի նիհար անձնաւորութեան մէջ սղմելու համար, եւ Եղիշէի լեզուն անհընար կը թուի որ Սինա լերան ճպնաւոր մը զրեր է: զարուն: Ակինեանի մեկնակէտն է որ ճիշգ է, — այդ երկու հեղինակները Ե, զարէն չեն: Ո՞ր զարուն ապրած են, ո՞վ են, ասիկա հարց մըն է վերջին ծայր շահեկան, որ իր վերջնական լուծումը չէ գտած, բայց որուն լուծման աշխատելուն համար մէնք չնորհակալ միայն կրնանք ըլլալ Ակինեաններուն, անոնց բերած լուծումը վայելչօրէն ու լրջօրէն քննադատելով հանգերձ: Եղիշէի ու Խորենացոյ արժեքը, — առաջինը իբր մեծ բանաստեղծ քրիստոնէական իտէալին համար մղուած պայքարի (եւ ոչ թէ հայրենասիրութեան երգիչ, ինչպէս սխալմամբ կարծողներ կան, հայրենիքի զաղափարը, բառն իսկ չկայ իր զրբին մէջ), երկրորդը՝ իրը զիտակից ու

Հերմ հայրենասէր, հելէն մշակութով տողորուած, ժողովրդական հին աւանդութեանց, հայկական հնագոյն անդիք գիւցազներգութեան հատակստորներու հաւաքիչ ու պահպանիչ, հայ աղդի ամբողջական պատմութիւն մը հիւսելու իր ժամանակին համար այնքան դժուար գործը իր կրցած չափով փորձող խիզախ միտք, իրը քերթողաշունչ, ուժեղ, ինքնատիպ, սրանչելի զրագէտ, — ու եւ է չափով չի պակսիր երբ Ե. զարէն ետքը ապրած ու զործած ըլլալնին հաստատուի: Խորենացւոյ Ե. զարէն չըլլալուն փաստերն անհամար են, եւ այսօր մարդ աչքը լրային կամովին փակելու է պնդելու համար որ ան Ե. զարուն է զրեր իր Պատմութիւնը. Եղիշէի պարզան զնոյ յարաբերաբար քիչ քննուած է, — թէեւ՝ կը կրկնեմ՝ Բարգէն եպիսկոպոսի փաստերը վըճռական են արդէն անոր վարդանի ժամանակից չըլլալը ցոյց տալու համար: Կը բաւէ զուտ զրական տեսակէտով քննել իր վարդանանց Պատմութիւնը. աւենելու համար որ հեղինակը, խանդավառ քրիստոնեայ հաւատացեալ մը, Քրիստոսի համար անվեհերօրէն նահատակուող հերոսի իրը տիպար առած է վարդանը եւ ուրացողի տիպար՝ վասակը. եւ երգած է, ոչ թէ պատմագրած: Պարսիկ Արքունիքէն հայաստան զրկուած զրազաշեան հրովարտակը եւ հայ եպիսկոպոսներուն պատասխանը, Վարդանի, Դեւոնզի ճառերը՝ Աւարայրի ճակատամարտէն առաջ, հոյակապ «շարադրութիւններ» են ապահովագէս, եւ ոչ թէ իրական տոքիւմաններու ամփոփումներ, — ինչպէս այն բոլոր ճառերը զոր Տիտոս Լիվիոս կը դնէ իր հոռմայեցի հերոսներուն բերանը՝ իր շարադրութիւններն են յայտնապէս, այդ հին օրերու մեծ մարդոց ոպին անշուշտ արտայայտող, բայց ոչ վաւերական տոքիւմաններ: Հաւանակազոյն կը թուի կարծիքը Բարգէն եպիսկոպոսի, որ Եղիշէն կը համարի բանաստեղծ մը որ Փարագեցիէն անմիջապէս յետոյ, Հայաստանի հողին իսկ վրայ, Փարագեցիի պատմութիւնէն օգտուելով և մերոպեան լեզուին շատ մօտեցող զեղեցիկ հայերէնով մը, նոյն նիւթը աւելի կուռ ու բոցավառ ոճով ու աւելի ալ մոլեսանդ ովով երգած է: Լուրջ, համբերատար ու մանրակրկիտ քննութիւններն են որ պիտի ցոյց տան վճռապէս թէ ո՞ր լուծումն է լաւագոյնը, եւ ոչ թէ խուզարկու մտքերուն զէմ պոռչտուքը: Քննական

բարերար ու բեղմնաւոր աշխատութեան զէմ խաւարի եւ անշարժութեան սիրահար մտքերու ընդգուռն է բուն «սրբապղծութիւնը», որովհետեւ ոչինչ աւելի սուրբ է քան ձշմարտութիւնը:

Այն պահուն ուր այս առղերը կը զրեմ, աւելոր Սահակ Հայրապետը, Հալէպի մէջ (1), Բարգէն եպիսկոպոս Կիւլեսերեանը կը ձեռնադրէ Կաթողիկոս Կիւլիկիոյ, իրեն աթոռակից, ու վաղը՝ յաջորդ: Ասիկա ուրախառիթ դէպք մըն է: Եւ ատոր համար շնորհապարտութեան մէծ հարկ մը ունինք Սահակ Կաթողիկոսին հանդէպ, ան է որ իր «կատակ» խորիմաստ ու յուզիչ տետրիկով Կիւլիկիան Աթոռին ապագայի հարցը զրաւ հայ ժողովրդին առջեւ, որ իրեն խրախուսիչ ու զրական պատասխան տուաւ, ան է որ վճռեց, մեր հին պատմութեան բացառիկ բոպէններու մէջ ինչ ինչ իմաստուն հայրապետներու տուած օրինակին հետեւելով, կենդանւոյն նշանակել իր աթոռակիցը եւ ատոր համար բնարեց հայ արդի եկեղեցականութեան ամենէն աղքասէր, զարգածած ու զործունեայ ներկայացուցիչներէն մին, Բարգէն եպիսկոպոսը, ան է որ իր անձին հմայքով եւ իր կատարել ուղած զործին սրտաշարժ զեղեցկութեամբ, իրեն աջակից յաջողեցաւ զարձնել Ամերիկիան նպաստամատոյցը եւ Ամերիկայի հայրենասէր հայ մեծատուններէն Գարակէօղեան եւ Կիւլպէնկեան եղբայրները, որով եւ կարողացաւ Անթիլիասի մէջ հաստատել, հոգատար Ֆրանսիան սիրալիք հաւանութեամբ եւ տեղացի սուրբական ժողովրդին եղբայրական համակրութեամբ, Կիւլիկիան Կաթողիկոսարանը եւ Ընծառայարանը, որ պիտի ըլլան Սուրբիոյ եւ Լիբանանի մէջ ապաստանած հարիւր երեսուն հազար Հայերու (որ Կիւլիկիոյ, Փոքր Հայքի եւ թրքանայիկան այլ նահանգներու հայ աղքաբնակութեան մեացորդներէն են) կրօնական, տոնմային եւ մշակութային մեծագոյն կենունն ու վառարանը, այդ զործն ի զլուխ հանելու համար, իր շուրջ համախրամ

(1) Վերջին պահուն Լրագիրներէ ումանք իալորդեցին թէ Պէյրութի մէջ տեղի պիտի ունենայ այս ժողովը:

բեց Սուրիոյ եւ Լիբանանի հայ Եկեղեցական ըոլոք ուժերը եւ աշխարհական լաւագոյն տարրերը, հրաւիրեց Ամերիկայէն Շահնէ վարդապետ Գասպարեանի պէս առողջ, ուժեղ ու անձնուէր մտաւոր ու կրօնական գործիչ մը գալ իր մասնակցութիւնը բերել այդ գործին, եւ այժմ կը հրաւիրէ Հալէպ (կամ Պէլրութ) Սուրիոյ եւ Լիբանանի բոլոր հայ Եկեղեցականները, Կիազոսի եւ Եգիպտոսի առաջնորդները եւ Երուսաղէմի պատրիարքական տեղապահը, մասնակցելու այն հանդիսաւոր արարողութեան ուր պիտի ձեռնադրէ իր աթոռակիցը եւ զայն օծէ կաթողիկոս Կիլիկիոյ, ու նաև Եթեական Եկեղեցական ժողովին որ նոյն առթիւ տեղի պիտի ունենայ եւ ուր սուրբահայ գաղութի հոգեւորական ու մշակութային հարցերւն վրայ խորհրդակցութիւններ պիտի կատարուին:

Թող Երկնային գօրսւթիւնները դեռ Երկար կեանք շնորհեն ծերունազարդ Հայրապետին, որ մեր ժամանակակից ամենէն աղնիւ, սիրելի ու պատկառելի զէմքերէն մէկնէ: Անոր կեանքը լի եղաւ ցաւերով, բայց ի՞նչքան գեղեցիկ՝ իր ժողովրդանուէր նկարագրով: Անոր ողջամիտ ու հեռատես գործունէութիւնը, անոր զրչի ու խօսքի շնորհքը, անոր անձին բարձր ու պարզ հրապարը զինքը սիրելի գարձուցին Հայուն ու օտարին: Ան պիտի կարենայ՝ երբ Նախախնամութիւնը գինքը կանչէ հանգստեան՝ խազաղ սրտով փակել իր աչքերը: Ան իր պարտքը լիովին կատարեց հանդէպ իր հօտին: Եւ ան ունեցաւ գեղեցիկ կեանքի մը զմայլելի վերջին շրջան մը՝ ինչպէս քիչերն ունեցած են:

Հիմայ կը մնայ իջմիածնի եւ Երուսաղէմի աթոռներւն պարապը լեցնել: Մայր Աթոռի հանգստեալ զահակալը իր մահութնէն առաջ ըրաւ ինչ որ պէտք էր որպէս զի իր յաջորդին ընտրութեան հարցը կանոնաւորապէս եւ անխափան կատարուի, եւ ատիկա այդ ազնուասիրա Եկեղեցականին կեանքին ամենէն գովելի գործերէն մին է: Ան նախ ամենէն ուղղամիտ ու խոհեմ վերաբերմունքն ունեցաւ Հայաստանի նոր կառավարութեան հանդէպ, զնահատեց անոր վերաշինական գործը և հայրենիքի մէջ լիսաղեղական համար անոր կա-

տարած գերը, եւ կոնդակներով հրաւիրեց ամբողջ Հայութիւնը, երկրին մէջ թէ դուրսը, օգնել կառավարութեան՝ այդ վերաշինական ազգօգուտ գործին մէջ: Ան Եկեղեցական ժողովի հրաւիրեց Հայաստանի մէջ զտնուող հայ հոգեւորականները, եւ իր յաջորդին ընտրութեան կանոնադրութիւնը՝ ներկայ թէժիմի պայմաններուն պատշաճեցնելով՝ բայց այդ ընտրութեան համազգային եւ ազատ հանգստանքը լիովին պահպանելով՝ շարագրել ու քուէարկել տուաւ: Կառավարութիւնը յայտարարեց, Հայրապետին մահութնէն յետոյ, թէ յաջորդին ընտրութեան համար ոչ միայն ու եւ է արգելք պիտի չյարուցանէ, այլ ամէն դիրութիւն պիտի տայ, ուրեմն կը սպասուի արտասահմանէն ընտրուած պատգամաւորներու վիզաններու հարցին կարգադրութեան, թուականի որոշման, որպէս զի Լուսաւորչի Աթոռն իր նոր գահակալն ունենայ: Յարդ այդ թուականի որոշումը ծանուցուած ըլլալով, յուսալի չէ որ Եկեղեցական Համազումար Ժողովը այս զարնան տեղի ունենայ, եւ Հայաստանի ամառուան ծանի տաքերուն զարն կատարել անյարմար ըլլալով, հաւանական է որ յառաջիկայ աշնան տեղի ունենայ ան, —ինչ որ, մեր Ազգային Եկեղեցւոյն իրը պետ արժանաւոր անձնաւորութիւն մը ընարելու պարտականութեան կատարումէն զատ, պիտի ըլլայ գեղեցիկ առիթ մը արժանահմանէն զացող խումք մը կրօնական եւ աշխարհական ազգասէր եւ հայրենակարու անձնաւորութեանց՝ մօտէն տեսնելու Հայաստանը այժմէան վերաշինական իր տեսնոտ աշխատանքին մէջ եւ իրենց զարձին նոր զարկ մը տալու հայրենիքի վերաշինութեան օգնելու ձգոող զաղութահայ շարժումին:

Ո՛քան ցաւալի է որ Դուրեան Պատրիարք, որ բազմապիսի բարձր յատկութիւններով զարգարուած մէծ հայ գէմք մըն էր եւ որ այնքան թանկազին ծառայութիւններ մատոյց հայ ազգին, հայ զրականութեան, հայ բանասիրութեան, հայ Եկեղեցական ընմին, Արմաշի զպրեվանքին եւ Երուսաղէմի վանքին, աչքերը փակեց առանց ընելու ինչ որ կրնար եւ պարտէր որպէս զի Ս. Յակոբեանց վանքը ունենար իր նոր կանոնադրութիւնը Պաղեստինի այժմէան կացութեան պատշա-

ճեցուցուած եւ այդ Պատրիարքարանի ազգային հանգամանքը հնարաւոր ձեւով ու չափով պահպանող։ Այս հարցին վրայ ընդարձակօրէն գրած ըլլալով վերջերս Պոսթընի Պայքարին մէջ, հոր կ'ուզեմ մտածմանս ամփոփումը միայն տալ այդ մասին։

Ի՞նչպէս յայտնի է, անզ. հոգատար կառավարութիւնը հաւանեցաւ Դուրեան Պատրիարքի ընտրութեան համար որ ան կատարուէր ըստ թքքահայոց Ազգային Սահմանադրութեան՝ Պոլսոյ Ազգային Ժողովին կողմէ՝ Երուսաղէմի Միաբանութեան ներկայացուցած ցանկին վրայէն, բայց ատար հաւանեցաւ պայմանով որ վերջին անգամը պիտի ըլլար այդ ձեւով ընտրութիւն եւ թէ ապագային համար նոր կանոնազրութիւն մը պիտի հաստատէր։ Ինը տարուան ընթացքին այդ նոր կանոնազրութիւնը հաստատելու ո եւ է փորձ կատարուած ըլլալով Երուսաղէմի պատրիարքին ու Միաբանութեան կողմէ։ Դուրեան Պատրիարքի մահուընէն յետոյ, Միաբանութիւնը չկարենալով՝ առանց իր պետն ունենալու՝ այդ գործին վերջնական կարգագրութեան համար ինքն իսկ աշխատիլ, առաջարկեց հոգատար կառավարութեան որ յառաջիկայ ընտրութիւնը կատարուի Միաբանութեան կողմէ, ընտրելեաց ցուցակին մէջ գնելով Միաբանութիւնը ու դրսէն եկեղեցականներ, և ընտրուածը ենթարկուի ամենայն Հայոց Հայրապետին հաստատման ու Անզիոյ թագաւորին վաւերացման։ Միաբանութիւնը կ'ուզէր այս ձեւով՝ այս անգամուան համար՝ պահպանէլ Երուսաղէմի պատրիարքին Աթոռուի մը /եւ ոչ տեղական վանքի/ հանդամանքը։ Հոգատար կառավարութիւնը ոչ միայն մերժեց այդ առաջարկը, այլ եւ ըրաւ տարօրինակ փոխ-առաջարկ մը, այն է որ Միաբանութիւնը պատրիարքական ընտրութեան համար անուանացուցակ մը ներկայացնէ անզ. կառավարութեան եւ զաղթային նախարարը անոնց մէջէն ընտրէ պատրիարքը եւ ներկայացնէ թաղաւորին հաստատման։ Բաղդատելով խորհրդային իշխանութեան եւ քրանսական հոգամասի առաջարկը հանդիսանուած մէջէն ընտրէ պատրիարքը եւ ներկայացնէ միայն Պէյրութ/ կատարուելիք հայրապետական ընտրութեանց հանդէպ, անզ. կառավարութեան այս վերաբերմունքը աւելի եւս ցաւալի ու արտասոց կ'երեւայ։ Հոգատար կա-

ուավարութեան առաջարկը Միաբանութիւնը չէր կրնար ընդունիլ եւ չէ ընդունած։ Որպէս զի Աթոռու ընդ երկար թափուր չմնայ եւ նոր ընտրի պատրիարք մը կարենայ ազգին ու վանքին բաղձանքներուն եւ իրաւունքներուն դոհացում տուով նոր կանանցրութեան մը հաստատման համար բոլոր կարելին բնել, Միաբանութիւնը առաջարկած է որ՝ այս անգամուան համար՝ ինքն իսկ ընսրէ իր պիտը /Ամենայն Հայոց Հայրապետէն հաստատուելու պայմանի հարցին լուծումը թողով նոր ընտրի պատրիարքին/ եւ Անզիոյ թագաւորին վաւերացման ներկայացնէ զայն։ Անզիական կառավարութիւնը զեռ ո եւ է պատասխան չէ տուած այս վերջին առաջարկին։ Յանկալի է որ Անզիոյ հայ ազգասէր դորիչները, որ անզիական քաղաքացի ալ են, փոթան ընել ինչ որ կրնան, իրենց գիմումներով եւ հայասէր անզիացի անձնաւորութեանց միջոցով, հասկցնելու համար կառավարութիւնը որ՝ այս անգամուան համար՝ հայ ժողովութիւնը պիտի կրնան առաջարկը եւ Երուսաղէմի Միաբանութիւնը չեն կրնար ընդունիլ ուրիշ ո եւ է ձեւ քան /առնուազն/ ինչ որ իր վերջին պաշտօնագրով Միաբանութիւնը առաջարկած է։ Ուրիշ երկ կիրներու Հայոց կողմէ դիմումներ կրնան աւելի անհպատ ազգեցութիւն ունենալ։ Եթ յիշեմ որ երբ Միաբանութիւնը զեռ գատարանի չէր գիմած՝ պատերազմի ատեն Օրմանեան Պատրիարքի որպէս թէ կամովին Երուսաղէմի քաղաքապետութեան նուիրած թանկարժէք հոգամասի ազգատման խնդրոյն համար, եւ կը չանար որ այդ շատ պարզ հարցը լուծուէր հոգատար կառավարութեան արդարագատ մէկ վճռով։ Թելազրուեցաւ Ազգային Պատուիրակութեան որ դիմումը ընէր Անզ, կառավարութեան մօտ եւ խնդրէր որ ան ուղղակի արդար լուծումը տար այդ հարցին, փոխանակ զուր տեղ զատական զործութեանց համար ձախք ու ժամանակ վատնուելու։ Հարցը շատ պարզ էր, կ'ըսեմ, որովհետեւ գտնուեցաւ նոյն իսկ — այն միջոցին ուր ես ինքս զեռ Երուսաղէմ էի—, Օրմանեան Պատրիարքի մէկ զրպանի փոքրիկ յուշատերը, որուն մէջ օր առ օր, սքանչելի հետաեսութեամբ եւ յանզգնութեամբ, նշանակած էր իրողութիւնները, որոնք յստակ ցոյց կուտային թէ ձէմալ փաշա զինք բոնազատած էր այդ հոգամասը «նուիրելու»։ Այդ

հարցին համար կառավարիչ Պ. Սթորսին եւ բարձր քօմիսար Սըր Հերակերծ Սամուելին հետ եւ ինքս խօսեցայ, խնդրելով որ վարչական կարգադրութեամբ հոգատար իշխանութիւնը հաճի վանքին դարձընել բռնակալ իշխանութիւն մը յափշտակած այդ հոգը. Պ. Սթորս յայտարարեց թէ ինք սկիզբը առաջարկած էր որ այդ հարցին լուծման համար իրաւարար ատեան մը կազմէ վատահելի եւ արդար անդիմացի անձնաւորութիւններով, բայց Միարանութիւնը չէր համարձակած ընդունիլ, եւ այժմ զործը անցած էր Բարձր Քոմիսարութեան եւ դատարանով միայն կրնար կարգադրութիւն: Բարձր Քոմիսարը միեւնոյն պատասխանը տուաւ, յոյս յայտնելով թէ դատարանը անշուշտ արդար որոշում պիտի տար: Յետոյ, Ազգ. Պատուիրակութեան նախագահ Պ. Գ. նորատունկեան պաշտօնական զըրութեամբ մը դիմեց անզլ. կառավարութեան, Պ. Ճ. Մալքոլմ ալ իր անձնական դիմումներով այդ զիմումին ջանաց ուժ տալ, բայց գաղթային նախարարը չոր ու հակիրճ պատասխան մը տուաւ ամրող թրքահայութիւնը ներկայացնող Ազգ. Պատուիրակութեան նախագահին՝ «Այդ հարցը դատարանով միայն կրնայ լուծուիլ»: Եւ երկարատեւ ու բազմածախս աշխատութեամբ է որ Միարանութիւնը դատարանի առջև շահեցաւ այդ դատար: Ասոր համար է որ ամենէն իմաստումը եւ ամենէն զործնականը կը նկատեմ որ Անդլիոյ Հայերը դիմում ընեն կառավարութեան եւ իրենց ինչպէս հանուր Հայութեան զգացումը յայտնեն՝ Ս. Յակոբեանց վանքի աղքային հանգամանքի մասին և հասկցնեն որ այս անդամուան համար եթէ Միարանութեան առաջարկած ընտրութեան վերջին ձեր, որ մինիմումնէ հայցեղին այդ վանքին վրայ ունեցած իրաւունքները պահպանող, չընդունուի կառավարութենէն, Աթոռը առանց պետի կը մեայ, վասն զի կառավարութեան առաջարկը անընդունելի է: Յուսալի է որ կառավարութիւնը պիտի ըմբռնէ վերջոյ թէ Երուսաղէմի Հայոց պատրիարքի ընտրութիւնը Քէնթըրպըրիի արքեպիսկոպոսին ընտրութեան ձեւով կատարել առաջարկելով, սխալ մը զործած է որովհետեւ Հայաստանեայց հինաւորց Եկեղեցին Սնկլիքան Եկեղեցիին բարեկամ է բայց անկից ու եւ է կախում չունի եւ իր պետը Էջմիածին կը նստի: պիտի ըմ-

բըսնէ նաև որ հայ ժողովրդի յայտնած բաղանքը ոչ մէկ քաղաքական յետին միտք չի պարունակեր, առաքելական մէծ Աթոռի մը (որ երեք քաղաքական դեր չէ ունեցած և ունենալիք ալ չունի) հայ ազգային նկարագիրը պահպանելու արդար պահանջին վրայ միայն կը հիմնուի, եւ պիտի ընդունի Միարանութեան համար, որպէս զի ի մօտոյ Ս. Յակոբեանց Աթոռն եւս ունենայ իր նոր զանակալը եւ ան կատարէ հարկ եղած բանակցութիւնները հոգատար իշխանութեան համար: Այս պահպանը առաջարկվ՝ այս անգամուան ընտրութեան համար, որպէս զի ի մօտոյ Ս. Յակոբեանց Աթոռն եւս ունենայ իր նոր զանակալը եւ ան կատարէ համար:

Նարունակելով ընդհանութեան տեսութիւնս մեր գրականութեան այժմեան համապատկերին վրայ, ինձի համար պարտականութիւն մը եւ հաճոյք մը կը նկատեմ նորագոյն հրատարակութիւններէն էն առաջ յիշատակել «Նահատակ Գրադէտներու Բարեկամներ» խրմակցութեան ի լոյս ընծայած երկրորդ հատորը, որ քիչ օր առաջ երեւցաւ, եւ ուր ամփոփուած է Հրանտի «Պանդուխտի կեանքէն» էջերու շարքը: Հատորին առաջին մասը կը պարունակէ Պանդուխտի կեանքէն նախակիները, որ հրատարակուած են Պոլսոյ Խասիս շաբաթերթին եւ Հայրենիք օրաթերթին մէջ 1888էն 1892, եւ երկրորդ մասը՝ Պատկերներ ու Վիպակներ՝ երեւցած Հայրենիքի, Ազգատամարտի եւ բիւզանդիոնի մէջ 1892էն 1913:

Մելքոն Կիւրեհան, որ Հրանտ ծածկանունով հանրածանօթ դարձաւ Խասիս—Հայրենիքի շրջանին, Բալուէն Պոլիս Եկած պանդուխտ պատասխի մըն էր որ, իր ուսումը ստացած Ակիւտարի Ճեմարանին, յեասյ՝ նոյն թաղի Ս. Խաչ վարդարանին մէջ, ուր աշակերտած էր քաջ հայկաբան ու տաղանդաւոր զրադէտ Խաչատուր Միարանութիւնին, Պոլսոյ մատուլին մէջ իր սկզբնաւորութիւնն ընելէ յետոյ զրաբար յօդուածներով և թարգմանութիւններով, որ ուշադրութիւն չէին զրաւած: Իր ճամբան զտաւ եւ իր անձնական զործը սկսաւ կերպել՝ ազգեցութեան տակ Արքիար Արքիար հանի: Այս վերջինը Արքեւէլք օրաթերթի իբր աշխատակից, յետոյ իրը Խասիս շաբաթա-

թերթի խմբագրապետ՝ իր յօդուածներով, քրոնիկներով, վիպակներով, եղաւ մին այն նորաբեր մտքերէն որ արեւմտահայ զրականութիւնը մղեցին գէպ ի իրապաշտ զպրոցը, գէպ ի զիտողութեան ու կեանքի զրականութիւնը, որ նաեւ մաքառեցան զրաբարի եւ զրաբարախառն աշխարհաբարի տիրապետութեան գէմ եւ աշխարհաբարին յազբանակը վճուապէս ապահովելու նպաստեցին, որ վերջապէս զրոյներու ուշագրութիւնը զարձոցին (ինչքան զրաքննական հետպհատէ խստացող պայմանները թոյլ կուտային) գէպ ի հայ ժողովուրդի, ու մանաւանդ թրքահայաստանի մէջ ապրող ժողովուրդին, արդի կացութիւնը, գէպ ի անոր վերքերը, պէտքերը, յոյսերը: Արփիարեան է որ, տեսնելով Հրանտի առաջին զրական փորձերուն մէջ չերմ ու զզայուն խառնուածք մը որ իր ուղին կը փնտուի, ուժկնապէս զայն մղեց գէպի աշխարհաբարը և գէպ ի իրեն՝ այդ պանդուխտ զրոյին՝ այնքան մօտէն ծանօթ պոլսական պանդուխտներու կեանքին նկարագրութիւնը: Պանդուխտի կեանքի այդ առաջին շարքը Արփիարեանի ուղղուած նամակներու ձեւով զրուած է:

Անգամ մը իր ճամբան, իր սեռը, իր սճը զանելէ յետոյ, Հրանտ կառչած մնաց անոնց: Իր զանազան թերթերու տուած բազմաթիւ յօդուածներուն ամրողջութիւնը նթէ նկատի անենանք, անշուշտ կը գտնենք հոյն նաեւ չչեր — եւ մէրթ շատ սիրուն — պանդուխտներու կեանքին տարբեր նիւթերու վրայ, լեզուական, զրական, ազգային հարցերու նուիրուած. բայց իր զործին բնորոշ մասը, և որ իր զանդուածով ալ անոր տիրական բաժինն է, պանդուխտներու զառն ու տաժանելի կեանքին նկարագրութիւնն է, կամ ոգումը իր մանկութեան յիշատակներուն (հայրենի հողէն, միջավայրէն, աւանդութիւններէն մերյիշուներ), կամ վիպակներ ուր աղքատ, ճնշուած էակներու՝ պանդուխտներուն բազուակից ու հողէկից՝ մարտիրոսութիւնը կը պատմուի, բոլորն ալ նոյն լարին վրայ նուազուած եղանակներ: Մէնալար էր ուրիշն, կամ զրեթէ, Հրանտի քնարը, բայց այդ լարին վրայ անլսելի ըրաւ եղանակներ զոր ուրիշ մը, բաց ի իրիմեան Հայրիկէն իր քարոզներուն մէջ, եւ Արուանձտեանց Գարեգին Վարդապետէն՝ իր զրքերէն ումանց մէջ, Արեւմտահայոց մէջ զեռ չէր հնչեցուցած այդքան անկեղծ, խոր,

սրտազին շեշտերով եւ մանաւանդ այդպիսի երկարատեւ ու բազմազան ընդլայնումով մը միեւնոյն սիւթիւն: Հրանտի այդ էջերը, յուղմանքով հեւացող, արժանաւոր շարունակութիւնն էին մեր հին պանդուխտի երգերուն որսոց մէջ անքան սրբած սրտաճմիկ շեշտեր կան եւ բազմածեւ առապանք մը արտայայտող անքան սկրուժ բանաստեղծութիւն մը: Ինքն ալ իր կարգին կուղար, աւելի մանրամասնութեամբ, մէրթ նամակի մը կամ քրոնիկի մը անսեթեւեթ ձեւով, մէրթ պատմուածքի ու նոյն իսկ սորավէպի ձեւով, նկարել կամ երգել հայրենիքէն մատաղ հասակի մէջ հնուանալ օտիպուղ կարգներուն եւ զանոնք երկար ատենի համար կորանցնող բնտանիքին սրտաճմիքին սրտաճմոքը, Պուտոյ մէջ զժնզակ աշխատանքներով առողջութիւննին մաշեցնող, աղտոտ խաներու խցիկներուն մէջ առանց ընտանեկան գորգուրանքի պատն երեսին ապրող թշուառ Հայաստանցիներու ողբերգութիւնը, ու նաեւ անսանելի ուրախութիւնները իրենցմէ անոնց որ հայրենիք զառնալու բաղզը կ'ունենային եւ անմխիթարելի կոկիթը այն մայրերուն ու ամուսիններուն որ կ'իմանային օր թէ իրենց սիրելին՝ օտար հողի մէջ պանկած ընդ միշտ՝ այլ ևս չպիտի զանայ իրենց ծոցը: Այս բոլորը և զեռ այնքան ուրիշ պատկերներ ու զրուազներ պանդուխտի կեանքին, տառապող մարգոց կեանքին, Հրանտ արտայայտած է չերմութեամբ ու հրապոյրով լի էջերու մէջ, պատմելու պարզուկ, բնական ձեւով մը որ իրն էր, համեղ, զունալից եւ մէրթ նոյն իսկ քնարերգական ոճով մը, որ լիովին իրեն յատուկ էր: Իր լեզուն, որ սկիզբները զրաբարի զեռ հետքեր, կը պարունակէր, քիչ յետոյ դարձաւ ամենէն մաքուր ու հիւթեղ օրինակներէն մին արեւմտեան աշխարհաբարի, հին հայերէնի իր հմտութեամբ վայելչօրէն նոխացած, ժողովրդական տափեանց թրթուուն բոցով կենսաւորուած: Այսօր վերընթեռնով այդ էջերը, կը գտնեմ անոնց լաւազոյնները նոյնքան կենդանի, յուղին ու զեղեցիկ ինչքան պատանութեանս օրերուն երբ զանոնք զուրգուրանքով կը կարգայի: Թուլութիւններ, անխնամութիւններ, թափթափածութիւններ մէրթ կան հոյն, Հրանտ արեւմտեան բմրնումով անթերի արձակագիր մը չէ, կան այդ էջերուն մէջ որ արդէն հրապարակաղբական առօրեայ

արտադրութիւններ են, հայ կեանքի ցաւոս մէկ Երեւոյթին մութ մանրամասնութիւնները սևեռող վաւերաթուղթեր քան զուտ գեղարուեստական գործեր. բայց իր սօնին ինքնատպութիւնը, իր յուզմունքին անկեղծութիւնը, իր զգայնութեան ջերմութիւնը եւ զայն արտայայտող պատկերներուն սոր շեշտերը կը յաղթեն յաճախ այդ թերութեանց՝ նոյն իսկ այդ հրապարակագրական էջերուն մէջ, եւ այդ թերութիւններն իսկ մերթ տեսակ մը յատկութեան կը փոխեն, — կարծես արդուզարդի անհող պարզութիւնը գիւղացի առոյզ ազուր աղջկան մը որուն նայուածքը, ձայնը, խօսքը, շարժուածքը քեզ կը գրաւեն եւ որուն հապնուածքի պարզութիւնն ու անօեթեւեթիւնը գեղջկական շնորհ մը կ'աւելցնեն անոր: Իսկ իր պատկերներուն, վիպակներուն, մանկութեան յիշաւակներու ոգումներուն մէջ, կան որ գրական զմայլելի ու մնայուն էջեր են ապահովապէս, նոյն արտայայթեան պարզութիւնը եւ ուղղակի, արագ, ինքնեկ նոյն ոճը ունենալով, այլ եւ աւելի գեղարուեստական կառուցուածք մը ներկայացնելով, ոչ միայն զատի մը, ամ մանաւանգ գրականութեան համար շարադրուած գործերու յատկանիցը կրելով: Առունք են որ, Խրիմեանի եւ Սրուանձեանցի զործերէն յետոյ, բայց անոնցմէ աւելի անմիջական ազգեցութիւն զործելով, ճամբան հարթեցին արեւմտեան չայց մէջ չայաստանեան գրականութեան մէծ վարպետին, թղկատինցիին, որ իր մեկնակէտը գտաւ Հրանդի մէջ եւ արտադրեց զործ մը, նոյն ոգուվ, աւելի բազմաձեւ, աւելի հզօր, գեղարուեստական աւելի մէծ արժէքով:

Հրանդի այդ զրուածքները իր վասիս շայրենիքի գրական ընկերներուն, Արփիարեանի, Բաշալեանի, Զօնրապի, Կամսարականի, Շանթի, յօզուածներուն, Քրոնիկներուն, Վիպակներուն հետ, Պոլսահայոց նոր սերունդի մոտքին մէջ յեղաշրջում մը յառաջ թերին, զայն մօտեցուցին չայաստանցիին ու անոր ցաւերուն, որոնց աղբիւրը աղատ հայրենիքի մը մէջ պատա աշխատանքի չզոյութիւնն էր, չայաստանցի պանդուխտին վրայ ալ ազգեցին մղելով զայն իր աստանզական կեանքէն փրկուելու միջոցներուն վրայ մտածելու — եւ այդ միջոցներուն է՞ն արմատականը՝ պատ, գէթ վարչապէս ինքնավար, կամ ոչիթ լրջո-

րէն բարենորոգուած ու եւրոպական քօնթրութ տակ զրուած հայրենիք մը ունենալուն մէջ տեսնելու: Հրանդի զրուածքները, Արփիարեանի շարք մը յօզուածներուն ու քրոնիկներուն հետ, այն ուժերէն եղան որ նախապարաստանցին 1880էն յետոյ նոր ու վըճական զարկ մը ստանալու սահմանուած թրքահայ յեղափոխական շարժումը, զոր աճեցուցին ու զօրացուցին Բաֆֆիի վէպերը, Գամառ Քաթիպայի երգերը, եւ հայ յեղափոխական շարժման զերագոյն դեկավարութիւնն ստանձնող կովկասահայ խումբ մը կրակոտ, անհամբեր ու անիրազեկ հրապարակացիներ ու զործիչներ: Հրանդ նոյն գերը կատարեց նաեւ իրը ուսուցիչ անոր հայերէնի ու գրականութեան զասը՝ զաս էր նաեւ պայքարաշունչ հայրենասիրութեան: Ան Բաֆֆիի հայծերէն կամ ինչնելէն էջեր կը կարդար Կենդրուականի իր աշակերտուներուն, եւ իր աշակերտուներէն է որ յեղափոխական յանդուզն տղաք ելան: Մինչ այդ վարժարանի միւս բոլոր հայ ուսուցիչները աւելի զուսպ ու իմաստուն հայրենասիրութիւն մը կը ներշնչէին աշակերտուներուն:

Օր մը նոյն իսկ՝ չամինեան բէժիմի մը-ուայլ օրերուն զգրուցին մէջ տինամիթ զըտնուեցաւ՝ զոր այդ յեղափոխական տղոցմէ ումանք հոն պահելու յիմար գաղափարն ունեցած էին, եւ վարժարանի հոգարձուները ձերքակալուեցան, անօրէն Յ. Առստիչեան փախաւ Պոլսէն, եւ զպրոցին զոյութիւնն իսկ կրնար վտանգութէ՝ առանց Օրմանեան Պատրիարքի ճարտար ու ազգեցիկ միջամտութեան: Հոս՝ չեմ մտներ խորը այն ծանրակի հարցին թէ այդ յեղափոխութիւնը առանց լուրջ պատրաստութեան, անժամանակ կերպսվ, առանց արտաքին ո եւ է իրական նեցուկի, առանց մեր ներքին անհուն ակարութեան եւ բռնաւորին ահեղ զօրութեան որոշ վիտակցութիւնն անենալու: Հապճեպով պայթելու մղելը խելացի բան էր, կը ներկայացնէր ո եւ է հաւանականութիւն՝ զոյութիւն ունեցող ցաւերն եթէ ոչ արմատացի չնչելու, զէթ մեղմացնելու: Կը ներկայացնէմ Հրանդը իր զգայուն, խանգապան սրտէն առաջնորդուող, միամիտ ու տաքլուս մարզու, գրագէտի եւ ուսուցչի կեանքին ու զործին ամբողջական պատկերով:

Անոր գրական զործը, ամէն պարագայի,

ունեցաւ տեւական օգուտ մը, Պոլսեցւոյ շատերուն մէջ անզիտակից հայնոյանք մը կազմող «գուրսեցի» անունը՝ Հայաստանցի պանդուխաներուն արտօւած, ջնջուեցաւ, Պոլսեցին (որ բուն դրսեցին էր, ու «գաւառացին» (որ իսկապէս Հայաստանցին էր, նուազ զարգացած ու նրացած, բայց աւելի լիակատար ու հարազատ Հայ), մօտեցան իրարու և այլ եւս մնացին միացած, խառնուած, «Հայ» միայն՝ բոլորն ալ: Եւ այդ գործէն մէր մատենազրութիւնը շահեցաւ շարք մը աղուոր էջերու, որ պիտի միշտ պահպանին իրենց սրտառուչ հրապոյրը եւ անձնական ջերմիկ շունչը:

Այս հատորին սկիզբը գրաւած է Հրանդիկ կենսագրական մը՝ հակիրճ ու հապենապ եւ ուր սիալներ չեն պակսիր (Հայրենիքը 1894ին չէ որ սկսու, այլ 1891ին, Հրանդիկ իրը կաթողիսական պատուիրակ էջմիածին գնաց՝ մէր քառասուն պատղամաւորի համբաւաւոր կարաւանին հետ, ոչ 1910ին, այլ 1908ի աշնան, եւլն.): Այդ նիհար յառաջարանը Հրանդիկ անձին ու կատարած զերին վրայ ընդհանուր զաղափար մը կուտայ, բայց շատ ազօտ, հարեւանցի, ու զրական գործին վերլուծումն ու սրակումը զրեթէ բոլորովին կը պակսի: Տպագրութիւնը մաքուր է, այս հատորն ալ՝ ինչպէս Զարդարեանինը՝ սիրուն երեւայթ ունի, բայց տպագրական վրիպակները (մէրթ շատ կարեւոր) չեն պակսիր հոն, «Մայրենի շիրմուտ գրեկը (փոխանակ ջերմութի), ծերունի շատիկի վրայ (փոխանակ Հայրիկի), կը փերթերառուի (փոխանակ կը փերթեառուիթի), շատ տեղ՝ որդուոց, բարուոյ, եւլն. (փոխանակ որդուոցի, բարուոյի), «խնձորին պատմութիւնը, զոր... յօդուածիս դռնակն եղաւ (փոխանակ որի), ելն.՝ Շանօթագրութիւններ քիչ կան, հազիւ 3—4, եւ անսնց մին՝ ակներեւ սխալ (բայց նիք բարին համար կը զրեն «հաւանականաբար հանրատուն ըսել կ'ուզէ», մինչ հեղինակը պարզապէս «բազմիք» ըսել կ'ուզէ (ուր «թելաքաները որ աւաշ՝ յաճախ Հայ էին, հանրատան կիներու զերը կը կատարէին մէրթ...): Խմբագրական մարմինը կը ծանուցանէ թէ պիտի հրատարակէ զեռ տասը հատուր՝ առաջին երկուամսեակ մը կազմելու համար (յաջորդ հատորները պիտի պարունակին Գեղամ Տէր-Կարապէտեանի, Գեղամ Բարսեղեանի, Տիգրան Զէօկիւրեանի, Արտաշէս Յարութիւնեանի, Գրիգոր Զօհրապի, Արփիար

Արփիարեանի, Երուանդ Օտեանի, Երուանդ Սըմաքէշխանէկեանի, Ծուբէն Սեւակի, Տիրան Զրաքեանի (1) գործերու հաւաքածուներ): Ամենէն զովիլի նախաձեռնութիւններէն մէկն է աս, որ պատերազմէն ի վեր առնուած ըլլան մէր մէջ, եւ կը տեսնուի թէ ինչքան լաւագոյն է, փոխանակ տարիներով զոր սպասելու որ խոշոր Հրատարակչական մը հիմնելու համար երազուած մեկենասը մէջտեղ ելլէ կամ Բարեկործականը վերջապէս ի գործ զնէ իր «նպատակ»ին առաջին տողը, անձնական կամ խմբական նախաձեռնութեամբ փոխացողներ զանուին կատարուելիք անհրաժեշտ գործը գէթ մասնակի իրականացնել, — ինչ որ արգելք մը չէ որ վերեւ յիշուած արդար «յոյս երուն մօտիկ ապազայի մը մէջ մարմնացումը շարունակենք բաղդալ: Մեծապէս ուրախառիթ է որ այս ձեռնարկին նիւթապէս օգնելու համար նիւթորքի մէջ կազմուեր է, նախաձեռնութեամբ Տօրթ. Յովհ. Երկանեանի, մասնախումը մը ծանօթ անձնաւորութիւններէ բազկացած եւ որ բացած է հանգանակութիւն մը, այս հրատարակութեանց զործը տեւական զարձընելու նպատակով: Յանկալի է որ Փարիզի մասնախումը քիչ մը նուազ աճապարէ հատոր հատորի ետեւ մէջտեղ նետելու, եւ աւելի խընամք տանի խրաքանչիւր հատորի փորձերու սրբազրութեան, յառաջարանի եւ նօթերու խմբագրութեան:

Մեծ հաճոյքով կ'իմանամ թէ նիւ Եորքի «Հայ Կրթական Հիմնարկութիւնը» որ արդէն իսկ Խրմեան Հայրիկի գործերու ամբողջաւութեամբ:

(1) Այս խմբաւորումն մէջ ալ սխալ մը կայ, «նախատակ գրագէտները» միմիայն անոնք են որ պատերազմի ատեն խողխողուեցան Խուռք կառավարութեան իրամանով. Գեղամ Տէր կարապէտեան եւ երուանդ զտեան ատոնց մէջ չեն. Արփիարեան ինչպէս եւ շամբարձում Առաքելեան զոհ եղան մէր ներքին ախուր պայքարներուն: Պէտք է իրատարակութիւնները բաժնել երկու շարքի. 1. Նախատակ գրագէտները. 2. Մեր հանգուցեալ գրագէտները, ոյնց մէջ դեռ շատեր կան որոնց ցրուած գործերը պէտք է հատորներու մէջ ամփոփել /թիսաքեան, Տէմիրնիպաշեան, լրամուրեան, եւայն/:

կան հաւաքածուն հրատարակելու պատուական գաղափարն սևնեցաւ, որոշեր է հանգուցեալ Փրոֆ. Մ. Անանիկեանի լաւագոյն զըռուածքներէն շարք մը հատորի մը մէջ ամփոփել եւ ատոր համար մասնաւոր հանդանակութիւն բացած է: Անանիկեան հմուտ ու ծաղկեալ միտք էր, ճշգաղատ եւ զեղաղգաց միանդամայն: Ան մէր լաւագոյն essayistներէն է, իր յօդուածներու եւ ուսումնասիրութեանց (դէթընտրելազոյններուն) հաւաքածուն հատորի մը մէջ հաւաքելով հասարակութեան արամազրելը անհրաժեշտ պարտք մըն էր, ինչպէս կը գրէի իր մահուրնէն անմիջապէս յետոյ, առարածամօրէն վախճանած այդ թանկարդին մատուրականին հանդէս: Ամէն անոնք որ առնուազն մէկ տոլար պիտի զրկեն Կրթական Հիմնարկութեան (Armenian Educational Foundation, 311, Fourth Avenue, New York, U. S. A.) պիտի ստանան օրինակ մը ի մօտոյ լոյս աեսնելիք այդ հատորէն, որ հայ խոհալից գրականութեան զարգերէն մին պիտի կազմէ:

Հանգուցեալ հայ մտաւորականներու գործերուն հրատարակման այս ազնի երեւոյթին մաս կը կազմէ նաեւ երեւումը Համբարձում Երամեանի «Յուշարձան Վան-Վասպուրականի» երկհատոր ստուար գործին, քանի որ դժբաղդաբար Երամեան աչքերն ընդ միշտ վակեց վերջերս՝ այդ երկասիրութիւնը տպադրուած աեսնելէ առաջ:

Երամեան ամենէն հօր ու արդինաւոր գէմքերէն էր զոր արտազրած է Վասպուրականի հինաւորց եւ օժտեալ ցեղը: Ան պատմանի հասակին մէջ աշքերտն լոյսը կորսընցուցած, հակառակ ասար՝ շնորհի իր արաւակարդ ուշիմութեան եւ երկաթեայ կամքին՝ շարունակելով ինքնուզնութեամբ իր մուսար զարգացումը յառաջացնել, յաջողած է, նախաճենուութեան ողիի, հանրօգուտ գործունէութեան բուռն հրայրքի եւ կազմակերպական ու գաստիրակէական ձիրքերու հազուազէալ օրինակ մը հանդիսանալով, հիմնել իր անձնաւկան շանքով Վանի մէջ 1882ին որբանոց մը, զոր քանի մը տարի յետոյ վերածած է միջնակարդ կրթութեան վարժարանի մը որ իր անհատական անփառա ձիգերով կանգուն մնաց մինչեւ մէծ պատերազմի պայթումը: Այդ վարժարանը եղած է լաւ կազմակերպուած

կրթական յարկ մը, որ մտաւոր չահ մը հանդիսացած է Վասպուրականի համար երկար ատեն եւ բազմաթիւ ուսեւալ եւ հայրենասէր Հայեր հասցուցած է: Երամեան եղած է Վանի մէջ այն ինչ որ եղած է Ռեթէոս Պէրպէրեան Պոլսու մէջ: Օտարներ որ մօտէն ճանչցած են այդ վարժարանի կազմակեալութիւնը, գնահատած են զայն Մուսուլի զերման հիւպատութիւն մէջ ափրող կարգուսարքը, գրադարանը, զիտական հաւաքածու այս հաստատութիւն մը կը աեսնեմ այս վարժարանին մէջ: Ամերիկացի միսիոննարուհի Մին Կրէյս Քէմպը Երամեանը անուանուած էր «Հայ Փեսթալուձին»:

Եղիպատոսի մէջ որ իր վերջին տարիները անցուց, Երամեան այս աշխատութիւնը յօրինած է, զայն տան տալով ուսուցիչ եւ հրապարակադիր Պ. Կարապէտ նաւասարդի: Երամեանը յարգող անձնաւորութեանց երկու յանձնախումբեր, մին Սլեքսանդրիա, միւրը Ֆրէզնօ, հրատարակութեան գործն ստանձնած են եւ հրապարակ դրած են այս շահեկան գործը, որ աւելի քան հազար էջէ կը ըացկանաց եւ ուր բազմերախտ զաստիաբակը կը Վասպուրականի հայկական ժամանակակից կեանքի (մասնաւորապէս 1878էն 1913) ընդհանուր պատկեր մը կը ներկայացնէ, եւ անոր հետ իր միշտակներն ու տեսութիւնները կը բանաձեւէ բովանդակ հայ ժողովարդի ազգային շարժման ու զատին կէս զարէի ի վեր առած այլազան փուլերուն վրայ: Կան հոն մասեր որ դժբաղդաբար շատ հակիրճ են, կան մէրթ մանրամասնութեան անձգութիւններ, (այեւոր աչազուրկ մտաւորականի մը այս խոշոր ճիղին մէջ՝ այդպիսի թերութիւններ անխուսափելի են), բայց գործը, գրուած յատակ ու վայելուչ ոճով մը, իր ամբողջութեան մէջ՝ արժէքաւոր է, զէմքերն ու դէպքերը գծուած են անկողմնակալ, աղնի, արդարազատ ողիով մը, աղզային հարցի, Պէրլինեան ըրջանի գործունէութեան, պատերազմի ատենուան և յիս պատերազմեան մէր ազգային դործունէութեան վրայ իր գատումներն ու կարծիքներն ընդհանրապէս ողջամիտ են եւ անաշառ: Այդ երկու հատորներուն մէջ կը զանենք նաեւ

բազմաթիւ նոր ու հետաքրքրական տեղեկութիւններ երէկուան հայկական կեանքի եւ մասնաւորապէս վանի շրջանին մէջ դեր կատարած ուշազրաւ անձնաւորութեանց մասին։ Այս բազմաշխատ երկը կրնայ համարուիլ նշանակելի նպաստ մը մեր ժամանակակից հայ կեանքի պատմագրութեան։

Հայ պատմական գրականութեան կարևոր նպաստ մը կը բերէ նաև երկնատոր երուսաղէմի պատմութիւնը զոր տարիներ առաջ գրաբար լեզուով զրած էր Հայոց Պատրիարքարանի քարտուղար եւ Ժառանգաւորաց մարդարանի ուսուցիչ Տիղրան Սաւալանեանց եւ որուն աշխարհաբար թարգմանութիւնը լոյս տեսած է վերջերս Երուսաղէմի մեր վանքի տպարանէն։ Երուսաղէմի հիմնուելէն մինչեւ մեր օրերը, Հրեւութեան ու Քրիստոնէութեան Սուրբ Քաղաքին մանրամասն պատմութիւնն, է ու պատմութիւնը նաեւ Հայոց այդ քաղաքին մէջ հիմնած Պատրիարքարանին ու Միքրանութեան։ Շահնեկան զործ, զոր մեծ աշխատութեամբ յօրինած է հեղինակը եւ զոր պատրիարքական տեղապահ եւ մեղուածան լուսարարապէտ Մեսրոպ Կափակոսոս Նրշանեան վերածած է յստակ ու դիւրասահ աշխարհաբարի մը եւ հրատարակած է օդութեամբ հանգուցեալ Պօղոս նուպար փաշայի։

Բաբգէն եպիսկոպոս Կիւլէսէրեան հատորի մը մէջ ամփոփեր է «Հայ Եկեղեցի» ընդհանութեանուր տիտղոսով Սիոնի մէջ իր հրատարակած յօդուածները։ Այդ յօդուածներուն նիւթերն են 1. Հայ Եկեղեցւոյ բարեկարգութեան վերաբերեալ խնդիրներ, 2. Հայ Եկեղեցւոյ զիրքը քրիստոնէական ընդհ. Եկեղեցւոյ մէջ, 3. Առաքելականութիւն Հայ Եկեղեցւոյ, 4. Պետութիւն եւ Եկեղեցի։ Այդ կարեւոր նիւթերուն վրայ Բաբգէն եպիսկոպոս ներկայացուցած է շարք մը տեսութիւններ ու խորհրդածութիւններ, ուր, ինչպէս այդ մեծարքէք գրողին բոլոր արտակրութեանց մէջ, ամուր հմտութեան մը կ'ընկերանայ առողջ զատողութիւն մը եւ ուր տիրող գաղափարապաշտողին կը յենու գործնական յստակ մտքի մը վրայ Հեղինակին Պատմական ու Աստուածաբանական հմտութիւնը մեծ է, բայց զայն փոկու ո եւ է ճիզ չես զտներ զրքին մէջ, ամէն ինչ հան հայ ժողովրդի այժմեան կացու-

թեան հետ կապ ունի, եւ կը ձգտի այդ կացութեան հանդէս Հայ Եկեղեցւոյ կատարելիք դերը ճշդելու եւ մեկնելու։ Սքանչելի է այն չափաւոր ու ողջամիտ եղանակը որով կը բացարքէ թէ ինչպէս պէտք է ըմբռնել Հայ Եկեղեցւոյ «բարեկարգութիւնը», որպէս զի ան վերանարգուի, արդիանայ, զօրանայ եւ շարունակէ ժողովրդին մէջ բարոյական բարձրացման ներշնչարան եւ ազգային ոգույ պահպանման նեցուկ մեալ՝ առանց իր հիմնական նկարագիրը կորսնցնելու։

Պէտքը զոր անզամ մը եւս ցոյց կուտայ՝ իրաւամբ՝ Աստուածաշունչի աշխարհաբար նոր ու վայելուչ թարգմանութեան մը խմբագրութեան եւ հրատարակման, լուրջ է արդարեւ. թէ՛ կրօնական եւ թէ՛ նոյն իսկ գրական տեսակէտով, Աստուածաշունչի պէս հոյակապ զրքի մը տարածումն ու ժողովրդականացումը մեր մէջ՝ բարերար կրնան ըլլալ։

Իր բանակոիւը Հ. Հացունիին դէմ որ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ առաքելականութիւնը ուրացող յօդուածներ բազմավէսի մէջ հրատարակելու անհարկի գաղափարն ունեցաւ, շատ ուժեղ է եւ ջախջախիչ։ Հ. Հացունի որ պատմական եւ բանասիրական այլ նիւթերու վրայ այնքան հմտալից ու շահնեկան ուսումնասիրութիւններ հրատարակած է, յարանուանական մոլեուանդութեան անտեղի նոպայ մըն է որ ունեցած էր՝ թաղէսոի եւ Բարթողիմէսոի Հայաստանի մէջ կատարած առաքելական գերին «աւանդութիւնը» ուսնականի ընել ջանալով։ Կրնար գէթ յիշել որ Ս. Ղազարու վանքին մեծապոյն գէմքը, Ալիշան, իր Հայրունիին լուսնակին Գերեզմանաց Հայոց անմահ քերթուածին մէջ՝ Հայու արժանի շեշտերով երգած է Հայ Եկեղեցւոյ առաքելականութիւնը.

Հայոց հաւատ է Փրկչին հաւատ,
Յառաբելոց թերած նախընծայ,
Լուսաւորիչըն տընկեց հաստատ
Ու մեր արիւնքո ոռոգեն ըղնայ։

Բաբգէն եպիսկոպոս շատ լաւ զիտել կուտայ որ եթէ թաղէսոի ու Բարթողիմէսոի Հայաստանի առաջին աւետարանիչներն եղած ըլլալու «աւանդութիւնը» վէճի ենթարկուի, այն ատեն վէճի կրնայ ենթարկուի նաեւ Պետրոս առաքեալի Հոռոմ երթալը, Հոռ-

մէտական Եկեղեցին հիմնելն ու հօն նահատակութիւր, որոնց ո եւ է պատմական փաստ չկայ, (մինչ Պօղոս առաքեալի ձեռքսվ Հոսմայ Եկեղեցւոյն Հիմնարկութիւնը զրաւոր փաստերով հաստատուած է): Բարդէն եպիսկոպոս զիտել կուտայ որ կրօնական իրերու մէջ՝ աւանդութիւնները, զոր ժողովրդական հաւատքը կադամած է, եւ որ, ինչպէս կ'ըսէ, ճշմարտութիւն մը պէտք է ունենան իրր աղբիր, հաւատացեալներու համար պարտականութիւն է յարգել. թողունք որ Հայաստանի մէջ Լուսաւորչէն առաջ քրիստոնէութեան մտած ու տարածուած ըլլալը պատմական որոշ փաստերով հաստատուած է արդէն եւ թիտէի, Սանգուխտի, Սանատորուկի յուղիչ զրուագին կուտայ ճշմարտութեան զրական հիմք մը: Իսկ մենք կրնայինք աւելցնել որ եթէ աւանդութիւնները հերքելու ելլին քրիստոնեայ Եկեղեցականներ (հայ ազգային բազմաչարչար Եկեղեցին նաևմացնելու անհայկական եւ անքրիստոնէական դիտումով), չե՞ն վախնար որ ուժ տուած կ'ըլլան նաեւ անոնց որ Աւետարաններով պատմուած Քրիստոսի կեանքը, որուն ժամանակակից ո եւ է զրաւոր վկայութիւն զես գտնուած, միմիտայն աւանդութեամբ, ու մէծ մասով եւ բատ մէկ քանի ծայրայեղ մտքերու՝ ամբողջովին իրեւակայութեամբ յօրինուած կը հոչակեն...

Պետութիւն եւ Եկեղեցի բաժնին մէջ, խոսելով խորհրդային իշխանութեան ժխտական դիրքին վրայ կրօնքներու հանդէպ, կը մեղազրէ անոր հալածողական վերաբերութիւր, հակասութիւն կը գտնէ այդ իշխանութիւն «կրօնքը անհատական խղճի խնդիր է, կառավարութիւնը չի խառնուիր, արդեւք չի զներ» յայտարարելուն եւ կրօնքները տկարացնելու, աստիճանաբար ջնջելու համար ձեռք առած ուղղակի եւ անուղղակի միջոցներուն միջնեւ: Կը մեղազրէ անոր՝ որ իրապէս չէղոք զիրք չի բռներ, ազատ չի թողուր կրոնքները, այլ իրը «անկրօն», աւելի ճիշդ՝ «հակակրօն» իշխանութիւն կը վերաբերուի անոնց հանդէպ: «Յանկալի է որ, կը գրէ, խորհրդային Երկիրներու մէջ ալ տիրէր ամերիկեան ազատութիւնը եկեղեցիներուն, եւ ինչպէս եկեղեցին չի խառնուիր պետութեան զորձերուն, նոյնպէս պետութիւնը չխառնուէր եկեղեցւոյ զորձերուն, բացարձակ չէղոքութեամբ: Հոտ, ճիշդ չէ բոլորովին Բար-

գէն եպիսկոպոս, խորհրդային իշխանութիւնը չէղոք չէ արդարեւ, հակառակ է հաստատուած բոլոր կրօնքներուն եւ զանոնք կաշկանդող միջոցներ ձեռք կ'առնէ, անոնց դէմ փրոփականա կ'ըսէ, որովհետեւ ինք ալ յարած է կրօնքի մը, զոր պետական կրօնք զարձուցած է, պոլչէվիդմը կրօնք է, ամախ զրած եմ ասիկա, եւ համոզուած եմ ատոր,— նորագոյն կրօնքը, որ իր իտէալը երկնքին մէջ չի տեսները, այլ երկրիս վրայ միայն, և անոր զրօշակիները, ինչպէս նոր հաստատուած կրօնքներու առաջին շրջանին, մոլեռանդ են. անոնք հակակիր են ու կասկածու նոյն իսկ քրիստոնէական կրօնքին հանդէպ, որ սակայ իր որոշ մասերով այնքան մօտիկ է Մարքսիզմին,— թէպէտ իր ամբողջութեան մէջ՝ շատ աւելի վեհ ու լայնամիտ: Բայց խոստովանինք որ այդ մոլեռանզութիւնը տնոնք չեն տանիր այն աստիճանին ուր զայն հասցուցին — մեղանչելով նոյն իսկ Աւետարանին ազատ, թոյլատու, եղբայրական սպասին, սիրոյ ու ներումի վրայ հիմնուած սպասին զէմ — քրիստոնէութեան հոգեւորական ու աշխարհական առաջին տարածիչները՝ չին աշխարհի հեթանոս կրօնքներուն դէմ իրենց կատաղի ու համայնաքանդ պայմաքարին մէջ: Խնչքան զարեր անցան մինչեւ որ այն թոյլատու ողին, որ այժմ կը տիրէ Եւրոպայի ու Ամերիկայի մէջ (շնորհի Գիտութեան սփած ասողը, իրապէս աղատական ու մարդկային սկզբունքներուն) յաջորդեց Երրեսի փոխազարձ հալածանքներուն որոնցմով յանուն կրօնքի աղղերն ու նոյն աղղի հատուածներն իրար կը բգքաէին: Խորհրդային երկիրներուն մէջ կրօնքը հալածուած է, բայց չնշուած չէ: Մարքսեան նոր կրօնքին մոլեռանզութիւնը պիտի անշուշտ մեղմանայ հետզհետէ հան ալ՝ Գիտութեան շունչին տակ, եւ թոյլատու ողին պիտի յաջորդէ հոն ալ այժմեան կասկածու ու ճնշիչ վերաբերմունքին: Այդ մեղմանցումը կարծես սկսած է արդէն, մասաւանդ յօրմէնետէ կրօնական կաղմակերպութեանց ղեկավարները քաղաքական զործունէութեանէ հրաժարած են: Հայ եկեղեցին մանաւանդ, որ այժմ զուտ կրօնական կեանքը մը ունի, կրնայ և պարաի՛ մեալով հաւատարիմ Աւետարանի գերազանցօրէն «պլոյետարական» ոգւոյն՝ ապրիլ ու նոյն իսկ զարգանալ, իրը բարոյական աղնիւ ուժ

մը, իբր ազգատներու, տառապողներու դատին պաշտպան վարդապետութեան մը ներկայացուցիչ, խորհրդային Հայաստանին մէջ: Խոդիր է թէ այդ զուտ կրօնական կազմակերպութեան, որ նաեւ Հայաստանեաց աղղային Եկեղեցւոյն Մայր Աթոռն է, պահպանմանն ու բարգաւաճմանը ի՞նչ չափով օդնած են արտասահմանի հաւատացեալ եւ աղղասէր Հայերը: Ըստունինք որ այդ չափը բաւական խեղճ է: Ճիշդ ալ չէ — ինչպէս ոմանք կ'ըսեն — թէ դրկուած օգնութիւնները տեղը հասնելու ապահովութիւնը չունենալնաւն համար է որ շատերը ձեռնպահ կը մնան, զիտեմ թորգում Սրբազնէն որ իբ ձեռքով արտասահմանէն դրկուած օգնութիւնները տեղը հասած են: Զանանք որ արտասահմանի Հայութեան նիւթական օգնութիւնը համապատասխան ըլլայ այսուհետեւ այն տեսական սիրոյն զոր ան ցոյց կուտայ հանդէպ Մայր Աթոռին:

Բարգէն եպիսկոպոսի այս հատորը զըրուած է, ինչպէս ամէն ինչ որ եւած է այդ խոհական գրագէտին գրչէն, յստակ ու անկեղծ, ջերմ ու կարուկ ոճով մը, որ անոր ընթերցումը այնքան հաճելի սրբան մտապարար կը զարձընէ:

Պատմական դրականութեան շատ շահեկան ու արժէքաւոր աշխատութիւն մըն էր Ա. Նազարի «Կուսակցութիւնները Հայոց Պատմութեան մէջ» յօդուածաշարքը որ երեցաւ Պոսթընի Պայքարին մէջ, եւ ուր տաղանգաւոր հրապարակազիրը ցոյց տուած է մէր հին նախարարութիւններէն սկսեալ մինչեւ մելիքներու եւ ամիրաններու շրջանը եւ մինչեւ մէր այժմեան կուսակցութիւնները՝ քաղաքական ու գաղափարական այլազան ուղղութիւններ ներկայացնող բոլոր հայ խմբակցութեանց գերը հայ ազգի պատմութեան մէջ: Ցանկալի է որ այդ լաւ յղացուած ծրագրով մը շարագրուած հմտալից ու ողջամիտ զործը, զրուած վճիտ ու սահուն ոճով մը, հատորով մը լոյս տեսնէ: Մեր հին նախարարութեանց իսկ — գէթ գլխաւորներուն — որոշ ուղղութիւն մունեցող «կուսակցութիւններ» եղած ըլլալն ապացուցանող այդ աշխատութիւնը, բաց ի իբր պատմական ինքնատիպ ուսումնասիրութիւն իր շահեկանութենէն, հրահանգիչ կրնայ ըլլալ նաեւ մէր արդի ազգային կեանքին

ղեկավարման հետ կապ ունեցող հարցերու տեսակէտով, ու թերեւս նպաստէ մեր չէզոքները «կուսակցութիւն» բառէն անզամ սոսկալու ցաւալի եւ անիմաստ հիւանդութենէն բուժելու:

Պատմական ու բանասիրական ուսումնասիրութեանց մարզին մէջ կարեւոր նորութիւններ են նաեւ Հ. Վարդան Հացունիի «Կաթողիկոսական ընտրութիւն» եւ ձեռնազրութիւն Պատմութեան մէջ» հատորը, որ վերջերս լոյս տեսաւ, Բարգէն եպիսկոպոս Կիւլէսէրեանի «Խաղամը հայ մատենազրութեան մէջ», հանգուցեալ Հ. Աղեքսանդր Մատիկեանի «Սրբայ Գեղեցիկ, համեմատական - քննական ուսումնասիրութիւնը», Հ. Ներսէս Ակինեանի «Մատենազրական հետազօտութեանց» Գ. հատորը (Ղեւոնդ Երէց պատմապէտ, Ղեւոնդ Երէց եւ Մովսէս Խորենացի, Հայ Բազրատունեաց առնմածառը), նոյն հեղինակին «Թուղթ Մակարայ Բ. Երուսաղէմի հայրապէտի առ Վրթանէս եպիսկոպոսապետ Սիւնեաց յաղազս կարգաց Եկեղեցւոյ, բնազիր եւ քննութիւն» աշխատութիւնը, որոնք շանդէս Ամսօրեայի մէջ երեւալէ յիտոյ այս օրերս զրքի ձեւով հրատարակուեցան, ինչպէս եւ Պ. Մանուկ Ճիզմէնեանի «Պատմութիւն ամերիկանայ քաղաքական կուսակցութեանց» հատորը, որ Թրէնօսի մէջ հրատարակուեցաւ քանի մը ամիս առաջ եւ որ կը պարունակէ մանրամասն ու փաստացի պատկերացում մը ազգային դատի շուրջ վերջին երեսուն - քառասուն տարուան ամերիկանայ կուսակցական - քաղաքական գործունէութեան լուսաւոր ու մութ կողմէրուն եւ որ ժամանակից հայ պատմութեան մէկ բաժնին լուսարանութեան կնահատելի նպաստ մըն է: Ասոնց հետ պէտք է յիշատակել նաեւ բանասիրական ներհոււն ուսումնասիրութիւնները զոր Գառնիկ Թատզեան հրատարակեց վերջերս կոչնակի, Անահիտի: Ախոնի մէջ եւ որոնց (իր հին նախարարութիւն ուսումնասիրութիւնները զայրենիքի մէջ (հայ հին դիւցազնական առասպեկտներու վրայ, «Բազրատունեաց փառքը», «Մամիկոնեան իշխանուհի մը բիւզանդական գահուն վրայ», «Հայերը բիւզան-

դական գիտութեան մէջ, ու իր ֆրանսերէն աշխատութիւնները՝ եզնիկի, Գրիգոր Լուսաւորչի «հարցմանց», բիւզանդական գիւցազնավէպ «Դիգենիս Ակրիտաս»ի վրայ, եւլն.), որոնք հաճոյքով կ'իմանամ թէ «Դուքեան Մատենաշարուի առաջին հատորներէն մին պիտի կազմեն: Այս բոլորին վրայ անհնար է՝ գէթ առայժմ՝ այս քրոնիկներու անձուկ սահմանին մէջ զրել մանրամասնօրէն՝ ինչպէս կը ցանկայի, բայց կ'ուղեմ այդ բոլորը յիշատակել եւ ըսել՝ անզամ մը եւս՝ որ, ատանց հետ հաշուի դնելով նաեւ գեռ քանի մը ուրիշ արժեքաւոր բանափրական, պատմական, քննադատական ուսումնափրութիւններ որ երեցան վերջին տարիներուն՝ արտասահմանի հանդէսներու եւ լրագիրներու ոմանց, ինչպէս եւ Հայաստանի Կոր Աւղիին մէջ, հաճոյքով ու գոհունակութեամբ կարելի է նկատել որ մեր բանափրական գրականութիւնը հեռու է անկման մէջ ըլլալէ, ինչպէս մեր զուտ գրական ու քերթողական արտադրութիւնը հեռու է ակարացած ու նուազած ըլլալէ, մէկ քանի մշտադժուն ու թթուած մտքերու կարծածին նման, եւ թէ հակառակ անօրինակ աղէտաներու շարքի մը որ անազին քանակութեամբ ուժ խլեց մեր ազգէն, հայ միաքը կը միայ միշտ բեզուն, ստեղծագործ, իր մշակոյթը ճոխացնելու ճիզին մէջ ոչ թէ կասած, ոչ թէ ընկրկած, այլ ինքզինքին միշտ հաւասար, ոսյն իսկ օրոշ յառաջդիմութիւն մը ցոյց տուող:

* * *

Բառ մը՝ այս քրոնիկը վերջացնելու համար՝ յօդուածի մը վրայ որ նոյն իսկ Անահիտի այս թիւին մէջ հրատարակուած է, այն է Պ. Գառնիկ Մազմանեանի յօդուածին որ նուիրուած է Տօքթ. Քեաթիպեանի մէծ դէմքին: Ես հաճոյքով հրատարակեցի զայն՝ զրեթէ նոյնութեամբ, որովհետեւ զէմքը որ հոն կը տարփողուի, իսկապէս մեծ ու լուսաւոր հայ դէմք մըն է, որ պէտք չէ մոռցուի, եւ որովհետեւ Պ. Մազմանեան որ իրը հմուտ հրատարագէտ կարեւոր ծառայութիւններ մատուցած է Փոքր Ասիոյ մէջ, զաղեմի վաստակաւոր մըն է: հայ մամուլի և ուսուցչութեան, անկեղծ, աղնիւ, զաղափարազաշտ, խանդավառ հողի մը: Բայց չեմ կընար հոս

գիտել չտալ որ իր յօդուածին մէջ Պ. Մազմանեան մէծ հայ դէմք մը զրուատելու համար անհրաժեշտ պէտք չունէր հայ ժողովութիւնը վար զարնելու, զայն ներկայացնելով իրը ցեղ մը որ իրմէ ելած մէծ մարդիկը միշտ անկարող եղած է զնամատելու եւ որ այս վերջին յիսուն տարուան մէջ Տօքթ. Քեաթիպեանէն ուրիշ մէծ մարդ չէ հասցուցած: Միայն մէր մէջ չէ որ մէծ զէմքեր, երբեմն, իրենց կենդանութեանը իրենց ամբողջ մէծութեամբ չեն հասկցուած եւ իրենց մահէն շատ ետքն է որ լրութեան մէջ, օրինակներ շատ կարելի է տալ: Արդէն Տօքթ. Քեաթիպեանի պարագային, արզար չէ ըսել որ հայ ժողովութիւնը, իր օրով ան խորին յարգանքով պաշարուելը է իր հայրենակիցներէն ինչպէս եւ օտարներէն, եւ իր եղերական մահը ողբալու համար, ժամանակին մէծազոյն զէմքերէն երկուքը Գր. Օտեան եւ Ռեթէսս Պէրպէրեան, — աւելի մէծ շայեր նոյն իսկ քան Տօքթ. Քեաթիպեանը, — անոր, — անոր զագային վրայ արտասաներ են հոյակապ զամբանականներ ուր զայն պանծացուցած են գովեստներով որ քիչ անզամ ձօնուած են հայ անձնաւորութեան մը: Եթէ անկից ի վեր Քեաթիպեան քիչ մը մոռցուել է, — եւ ատ ճիշդ է, — իսկ ժողովուրդին չէ մէղքը, այլ Պոլսոյ Հայերուն, և մասնաւորաբար Պոլսոյ հայ բժշկական զասուն: Պէտք է նաեւ ճշդել Քեաթիպեանի մէծութեան տեսակը եւ կատարած գործին որակը, ան, յայտնապէս, եղած է մէծ մտքով եւ մէծ հոգով արտակարգ տիպար մը, քաջահմուտ բժիշկ եւ մարդասէր, զէրազնիւ մարդ, հայկական ազգասիրութենէ աւելի՝ ամբողջ մարդկութեան վրայ տարածուող նզրայրական սիրոյ զգացումով մը լեցուած վեհ նկարագիր մը: Իր ցեղին համար յատկապէս ոչինչ ըրած է, մնայուն զործ մը չէ հիմնած, զիրք մը չէ ձգած, որպէս զի բովանդակ Հայութիւնը իր անունը յիշէր եւ պատուէր ամէն տեղ և ամէն ատեն: Կարելի չէ մէղազրել ատիկա հայ ժողովութիւն: Ան Պոլսոյ մէջ եղեր է մէծ հայ դէմք մը, որ ամէն աղզէ մարզոց հիացում պատճառեր է, այդ զէմքին վրայ մանրամասն ուսումնասիրութիւն մը յարդ պոլսոյցի բժիշկի մը կամ բանաօքը մը կողմէ զրուած ըլլալը արդարեւ ցաւալի

է եւ քննադատելիք: թիէ իր գերեզմանն իսկ ուր գտնուիլը անձանօթ ըլլայ նոյն իսկ յօդուածաղիք Պ. Մաղմանեանին, առ աւելի եւս տարօրինակ է. ժամանակին թերթերը անշուշտ նկարազրած են յուղարկաւորութեան հանդէսը, քանի որ Պէրպէրեան այդ օրն է արտասանած իր ճառը, եւ անուսանած են այն գերեզմանատունը ուր թաղած են թեաթիպեանը. կը բաւէ աչքէ անցընել այդ օրերու թերթերը, եւ եթէ շիրիմ մը չկայ անոր հողակոյախն վրայ. Պոլսոյ բժշկական դասն է որ պէտք է այդ պարտքը կատարէ հանդէպ այդ մեծատաղանդ ու մեծահոգի Հայուն, որ նաև զազիր բռնութեան մը դո՞ն է զարձեր՝ իր խրսխառ ու վեհ նկարազրին պատճառով:

* * *

Զարենցի «Էպիքական Լուսաբաց»ին Նորենցի բանաստեղծութեանց նոր հաւաքածուին ու նշան Պէշիկթաշլեանի «Ռապպի»ին վրայ գրելիքս կը յետաձգեմ յաջորդ քրոնիկուներուս, վասն զի ներկայ քրոնիկս՝ կարգ մը այժմէական նիւթերու նուիրուած՝ շատ երկնցաւ արդէն և մայայւն արժէքով ու մշտական շահեկանութիւն ներկայացնող այդ երեք գործերուն մամայատուկ ու մեծ գեղեցկութեանց վրայ կ'ուզեմ երկարօրէն կանգ առնել եւ այդ առթիւ այս գործերով յարուցուած խել մը ընդհանուր ու կարեւոր հարցեր քրքրել: Նոյնպէս Անահիտի յաջորդ թիւերուն մէջ է որ պիտի կարենամ իսոսիլ ինչպէս որ կը ցանկամ՝ Կոստան Զարենանի «Երեք Երգ ասելու համար վիշտը երկրի և վիշտը երկնքի» թատերաքերթուածի մասին որ զմայէլի տպազրութեամբ մը լոյս աեսաւ վիեննայի Միսիթարեանց վանքէն, վերջին քրոնիկս մէջ երբ փափաք կը յայտնէի որ այդ մեծարժէք թատերաքերթուածին, որուն իտալական թարգմանութիւնը այնքան շքեղ յաջողաւթիւն գտած է, բնազրին հրատարակումը հնարաւոր դառնար վերջապէս, չէի կրնար զուշակել որ արդէն իսկ այդ հնարաւորութիւնը արուած էր հեղինակին, շնորհիւ Յովսէփ Փուշմանի եղբայրական օգնութեան, որուն համար հայ բանաստեղծութեան բարեկամները պէտք է շնորհապարտ ըլլան մեծատաղանդ եւ ազնուասիրու արուեստագէտին:

Նոյնպէս յաջորդ քրոնիկներուս կը վերապահեմ խօսիլ ուրիշ կարգ մը շահեկան նորութեանց վրայ /Մատթէոս Դարքինեանի, Ծերոն թորգումեանի վէպէր, Ալազանի տաղերու հաւաքածու, Արեւմտահայ բանաստեղծներու Անթոլոգիա Երեւանի մէջ, Պ. Դևոնդ Մելոյեանի երեք Ընկերներ վէպը՝ Փարփզի մէջ, Եւայն, Եւայն/:

Ա. 20ՊԱՆԵԱՆ

Յ. Գ.—Վերջին բոպէին կարգացի Պութընի Հայրենիք ամսազրին Ապրիլի թիւին մէջ՝ բարեկամիս Փրոփ. Ն. Ազոնցի մանրամասն պատասխանը Միկրաբչ Պէշիկթաշլեանի /Եւ Ուուքն Զարդարեանի/ մասին իր յայտնած արտառոց կարծիքներուն առթիւ Պայքարի մէջ իմ հրատարակած յօդուածաշարքիս: Այդ պատասխանը, աւա՛ղ, ծանրացում (aggravation) մը լոկ ի յայտ կը բերէ զրական երկու նուրբ ու բարձր արուեստագէտներու գործին անըմբոնողութեանը, զոր բացատրելու եւ զարմանելու իր սրաւաշարժ ճիգին մէջ մեծարգոյ բանասէրը աւելի եւս կը տարածէ եւ կը խորացնէ: Ես խորապէս կը զնահատեմ իր հմտութիւնը մեր հին պատմութեան էջերու լուսաբանութեան մէջ, մանաւանդ իր թանկարժէք հետազոտութիւններն ու գիւտերը որ երեւան կը հանեն կարծուածէն աւելի կարեւոր գերը զոր հայ տարրը կատարած է բիւզանդական պատմութեան մէջ. բայց ինք յայտնապէս անատակ է բանաստեղծներու արժէքն իր ճիգը չափով ու որակով տեսնելու. իր յօդուածը փրոփէսէօրի քրտնաջան աշխատութիւն է, բայց ոչ զրական արուեստագէտի մը թափանցողութիւնը ուրիշ գրական արուեստագէտներու հոգւոյն ու զործին մէջ: Իր բացատրութիւնները զասական ու ոռմանթիկ աշխարհայեացքի ու գեղեցկազիտութեանց տարբերութեան մասին, պակասաւոր են ու մակերեսային, զրական պատմութեան սովորական զասազրքերու մեկնաբանութիւններն են ընդլայնուած:

Զարդարեանի էական արտադրութեանց

խորքը գերազանցօրէն «հայկական» է՝ հակառակ իր նրբացեալ, եւրապացեալ ձեւին, ու Պէշիկթաշլեան շատ հեռու է «միջակոթիւն» ըլլալէ, ինչքան ալ նուադ ընդարձակ, նուադ մեծ, նուադ հզօր ըլլայ քան Արովեան մը եւ Ալիշան մը (այս երկուքին բաղմազիմի մեծոթիւնը տարիներ առաջ, առանց Ազնոցին սպասելու, լիովին տարփողած ու որոշապէս ի վեր հանած եմ ես ինքո): Մինաս Զերապի 1874ին դրած մէկ գուգակշոփն դէմ, ուր, անցողակի ըսեմ՝ Ալիշան լւա է պատկերացուած, բայց Պէշիկթաշլեան անկատար եւ անձիշդ կերպով, — չէի կրնար բողոքել (ինչ որ չըրած ըլլալս կը զարմացնէ Ազոնցը) որովհետեւ Զերապի այդ տողերուն հրատարակուած ատեն ես երկու տարեկան մանկիկ մըն էի, զրական գուգակշոփներէ շատ տարբեր բաներով զբաղած...: Թողունք որ «աղաւնին» սրուն կը նմանցնէ Զերապ Պէշիկթաշլեանը՝ «արծիւ» Ալիշանի հետ բազդատելով, եւ որուն կը կառչի Ազոնց իր «միջակոթիւն» վճինն արդարացնելու համար, «միջակոթիւն» չէ, այլ իր տեսակին մէջ անզուզական ու զմայելի գեղեցկոթիւն մը, որ իր ուրայն մեծոթիւնն ունի, շնորհի մեծոթիւնը — քրիստոնէոթիւնը աղաւնիի պատկերով՝ խորհրդանշած է Սուրբ Հոգին: «Միջակոթիւն» երկրորդական մեծոթիւն, չափաւոր ու ներդաշնակ զօրոթիւն չի նշանակեր արդէն, այլ սուտարժէք, արժէք թուող եւ տեղ զրաւող բայց իրապէս անպէտ, անկենդան, կորստեան զատապարտուած սնամէջ, ու խաբուսիկ հեղինակ կամ զործիչ: Պէշիկթաշլեան, այս՝ «ա-

ղաւնի» է, սիրոյ աղաւնի, հարազատ զաւակ Սուրբ Հոգուն, բայց արիշ բան ալ է դեռ, ան սոխակ է նաև ու մանաւանդ, եւ բնութեան մէջ քիչ հրաշալիք կայ որ ծաւալով փոքրիկ, թոփչով համեստ այդ թռչնիկին մէկեղեղաւոր կոկորդին հաւասարի: Արծիւը հոյակապ է իր թեւերուն զօրութեամբ ու ճախրանքին բարձրութեամբ, բայց աղաւնիին լուսեղէն շնորհն ու սիրապատար քնքշութիւնը եւ սոխակին յանկուցիչ զայլայլը չունի: Պէտք է գիտնալ ամէն ուժ ու ձիրք իր որոշ տեսակին ու դերին մէջ զնահատել:

Զարդարեան, Պէշիկթաշլեան, Ալիշան, Արովեան, զասականութիւն, ոսմանթիղմ, ու նաև ժամանակակից հայ պատմութեան քանի մը էական հարցեր, որոնց զպեր էի իմ յօդուածաշարքիս մէջ եւ որոնց անզրագարձած է Ազոնց նուազ յաջողութեամբ քանի երբ հին օրերու մթութեանց մէջ խուզարկու նայուածք մը կը պտրացնէ), այս բոլորը անսպառ ու մշտապէս շահեկան նիւթեր են, եւ հաճոյքով պիտի վերադառնամ՝ Պայքարի մէջ՝ այդ նիւթերուն քննութեան, ոչ միայն անոնց նուիրուած Ազոնցեան մեկնաբանութեանց բազմաթիւ սխալները ցոյց տալու համար, այլ որովհետեւ այդ մեծ ու հրապուրիչ նիւթերուն վրայ շատ քիչ լուրջ բան զրուած է մեր մէջ եւ կ'արժէ անսոնց մասին մէր հասարակոթեան ճշգրիտ ու լիակատար ծանօթութիւն տալ:

Ա. 2.